

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

Ж. БАЛАСАГЫН атындагы КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

**Б. ОСМОНОВ АТЫНДАГЫ ДЖАЛАЛ – АБАД МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ИИМинин МИЛИЦИЯНЫН
ГЕНЕРАЛ-МАЙОРУ Э.А. АЛИЕВ атындагы АКАДЕМИЯСЫ**

Д 12.23.668 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК: УДК: 343.974 (575.2) (04)

Бообеков Болотбек Калбаевич

Массалык баш аламандыктарды иликтөөнүн өзгөчөлүктөрү

12.00.09 - жазык процесси, криминалистика; ыкчам-издөө иши

юридика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
авторефераты

Бишкек – 2024

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин кылмыш-жаза укугу жана процесси кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи:

Токторов Эгемберди Самидинович -
юридика илимдеринин доктору, доцент,
Ош мамлекеттик университетинин соттук процесс,
экспертиза жана бажы иши кафедрасынын башчысы

Расмий оппоненттер:

Коомбаев Абдиш Абазович –
юридика илимдеринин доктору,
Кыргыз Республикасынын Президентинин
Администрациясынын Президенттик жана Министирлер
Кабинетинин чечимдерин аткарууну көзөмөлдө
башкармалыгынын инспектору
Акимжанов Талгат Курманович –
юридикалык илимдердин доктору, профессор, укук
илим-изилдөө институтунун директору, Казахстан
Республикасынын Алматы ш. “Туран”
Университетинин юриспруденция жана эл аралык укук
кафедрасынын профессору

Жетектөөчү мекеме:

Л.Н. Гумилев атындагы Евразия улуттук
университетинин юридикалык факультетинин кылмыш-
жаза укугу дисциплиналары кафедрасы. (дареги: 010000,
Казакстан Республикасы, Астана ш., Сатпаев көч., 2)

Диссертациялык иш 2024-жылдын 31 майында саат 12.30 да Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине, Б. Осмонов атындагы Джалал – Абад мамлекеттик университетине жана Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин милициянын генерал-майору Э. А. Алиев атындагы Академиясына караштуу юридика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 12.23.668 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Киев, көчөсү 132; конференц-зал (209-ауд.). Видеоконференцияга шилтеме: <https://vc.vak.kg/b/122-sts-08l-l3b>

Диссертациялык иш менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин А. Табалдиев атындагы (720024, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Жибек Жолу көч., 394), Б. Осмонов атындагы Джалал – Абад мамлекеттик университетинин (Жалал-Абад ш., Ленин көч. 47) жана Кыргыз Республикасынын Ички иштер министрлигинин милициянын генерал-майору Э. А. Алиев атындагы Академиясынын (720083, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Ч. Валиханов көч., 1 «А») китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин disserlaw.knu.kg сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2024-жылдын «30» апрелинде жөнөтүлдү.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
юридика илимдеринин доктору, доцент**

Абдукаримова Н. Э.

КИРИШ СӨЗ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Терең саясий, социалдык-экономикалык, мыйзамдык кайра түзүүлөрдүн процессинде турган коомубуздун азыркы абалы массалык баш аламандыктарды жасоо үчүн потенциалдуу шарттарды түзүп жатканын танууга болбойт. Мамлекетте болуп жаткан ар кандай масштабдуу реформалар коомдун бардык катмарларында саясий активдүүлүктүн өсүшүнө алып келет, мында коомдук турмуштун бир катар аспектилери боюнча адамдардын жеке да, массалык да пикирин билдирүү формаларынын кеңейиши байкалат.

Коомдо болуп жаткан процесстер мамлекеттик бийлик органдарынын алдына бардык жаңы милдеттерди коюуда, алар укук тартибин жана жарандардын коопсуздугун бир эле мезгилде камсыз кылуу зарылдыгынын фонунда өзүнүн чечилишин талап кылууда, албетте азыркы кыргыз коому мамлекеттин жана анын жарандарынын жашоо – турмушунун экономикалык, социалдык – саясий, улуттук, руханий адеп – ахлактык, укуктук чөйрөлөрүндө массалык баш аламандыктар менен коштолгон криминалдык көрүнүштөрдөн чоң жоготууларга учурап жатат.

Белгилей кетсек, дал ушул массалык баш аламандыктар КМШ өлкөлөрүнүн кылмыштуулук түзүмүндө өзгөчө орунду ээлеген, атап айтканда, Кыргыз Республикасында коомдун жана мамлекеттин ажырагыс бөлүгү болуп калган.

Албетте, мамлекеттеги криминалдык жагдайдын татаалдашына массалык баш аламандыктардын шарттарында жасалган, зордук – зомбулук кылмыштары, коомдук тартипти топтошуп бузуу, улуттук араздашууну тутандыруу, экстремисттик көрүнүштөр менен коштолгон, коомдук тартиптин ченемдерин бузган олуттуу кыйратуучу потенциалды камтыган, ошондой эле мамлекеттердин улуттук коопсуздугуна коркунуч болуп саналган криминалдык жосундар таасир этет.

Массалык баш аламандыктар укук коргоо органдарынын ишин туруксуз кылат, мамлекеттик аппараттын нормалдуу ишине шек келтирет, өлкөдө баш аламандыкты жаратат, мында “блицкриг” ийгилиги кызыкдар жактар, анын ичинде чет өлкөлүк күчтөр, куралдуу топторду тартуу менен тактикалык жардыруу ыкмалары аркылуу жетишилет.

Жогоруда баяндалгандардын негизинде ар бир мамлекеттин нормалдуу иштешинин зарыл жана милдеттүү шарттарынын бири болуп татаал тартипти тийиштүү деңгээлде кармап туруу саналат, ошондуктан Кыргызстандын укук коргоо органдары коомго жана мамлекетке коркунуч туудурган криминалдык көрүнүштөр менен коштолгон массалык баш аламандыктар сыяктуу коомдо адамдардын жүрүм-турум эрежелерин бузуулардын кылмыш – жаза жазалануучу формаларына каршы күрөшүүнү жүзөгө ашыруу менен көп күч-аракеттерди жумшайт.

Ошону менен бирге, юридикалык коомчулук тарабынан каралып жаткан криминалдык кубулуштарга каршы аракеттенүү көйгөйлөрүнө кызыгуу өскөнүнө карабастан, биринчиден, Кыргыз Республикасында массалык баш аламандыктарды иликтөөнү методикалык – криминалистикалык камсыз кылууга арналган илимий иштер жүргүзүлгөн эмес, экинчиден, изилдөөдө көтөрүлгөн көйгөй бүгүнкү күндө жетиштүү изилдене элек бойдон калууда жана жалпысынан КМШ өлкөлөрүнүн окумуштууларынын криминалисттери тарабынан да адекваттуу илимий ой жүгүртүүгө ээ болгон жок, анткени кылмыштардын каралып жаткан категориясы коом жана мамлекет үчүн, анын ичинде улуттар аралык чыр – чатактардын негизинде жасалган, бирок кээде көбүнесе конституциялык түзүлүштү өзгөртүү аракети менен байланышкан; үчүнчүдөн, коомдук тартипке жана коомдук коопсуздукка шек келтирген коомдук – коркунучтуу криминалдык жосундар өзгөчө курч мүнөзгө ээ, анткени коомдо жана мамлекетте бир катар деструктивдүү процесстердин, анын ичинде бийлик үчүн күрөштө пайдаланылуучу кылмыштын бул түрүн саясатташтыруунун фонунда болуп жаткан өтө татаал комплекстүү социалдык көрүнүш; төртүнчүдөн, зордук-зомбулук жана мыйзамсыз ыкмаларды колдонуу менен келип чыккан социалдык-экономикалык, саясий жана башка карама – каршылыктарды чечүүгө коомдун белгилүү бир бөлүгүнүн психологиялык даярдыгынын күчөшүн байкоого болот, бул кубулушту комплекстүү позициялардан изилдөө зарылдыгын пайда кылат; бешинчиден, массалык баш аламандыктар криминалдык жосундарды иликтөө жүрүп жаткан өзгөчө шарттарды пайда кылуучу өзгөчө көрүнүш болгондуктан, иш боюнча сотко чейинки өндүрүш органдары тарабынан бир катар татаал маселелердин бүтүндөй комплексин чечүү зарылчылыгына алып келет. Ушундан улам далилдүү маалыматты алуунун салттуу формаларын жана методдорун гана колдонуу жетишсиз болуп калат; алтынчыдан, криминалдык топтор колдонгон заманбап илимий жетишкендиктердин фонунда, материалдык издер менен иштөөнүн жана колдонулуп жаткан криминалистикалык ыкмалардын жана каражаттардын натыйжалуулугунун төмөндүгү массалык баш аламандыктардын бетин ачууну жана иликтөөнү заманбап техникалык – криминалистикалык камсыздоого өзгөчө көңүл буруу зарылдыгын шарттайт.

Жогорудагы жагдайлар ушул диссертациялык изилдөөнүн темасын тандоону шарттады.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар (долбоорлор) жана негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Сунушталган диссертациялык изилдөө автордун демилгелүү иши болуп саналат, ал башка илимий изилдөөлөр, мамлекеттик программалар жана массалык баш аламандыкка каршы концепциялар менен тыгыз байланышта.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөөнүн максаты жалпы эле КМШ өлкөлөрүндө, атап айтканда Кыргыз Республикасында таралышынын

заманбап тенденцияларын эске алуу менен массалык баш аламандыктарды иликтөөнү методикалык – криминалистикалык камсыз кылууну өркүндөтүүгө багытталган илимий негизделген сунуштардын жана практикалык сунуштамалардын комплексин иштеп чыгуу болуп саналат.

Аталган максатка жетүү үчүн төмөнкү милдеттер түзүлдү:

1. Массалык баш аламандыктардын мүнөзүнө илимий – теориялык талдоо жүргүзүү, ошондой эле азыркы мезгилде алардын таралышынын себептерин жана тенденцияларын аныктоо;

2. Массалык баш аламандыктарга криминологиялык – криминалистикалык талдоо жүргүзүү, анын негизинде аларды комплекстүү классификациялоо;

3. Массалык баш аламандыктардын катышуучуларынын криминологиялык – криминалистикалык мүнөздөмөсүн баяндоо;

4. Массалык баш аламандыктарды иликтөөнү методикалык жана криминалистикалык камсыздоонун мазмунуна жана объективдүү мыйзам ченемдүүлүктөрүнө талдоо жүргүзүү;

5. Массалык баш аламандыктарды ачуу жана иликтөө боюнча иште изин суутпай издөө кызматтарынын жана тергөө органдарынын өз ара аракеттенүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн талдоо жана аныктоо;

6. Массалык баш аламандыктарды ачуу жана иликтөө боюнча заманбап илимий – техникалык жетишкендиктерди изилдөө жана аларды ишке ашыруу боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

Иштин илимий жаңылыгы ал Кыргыз Республикасында монографиялык мүнөздөгү алгачкы заманбап изилдөөлөрдүн бири болгондугу менен аныкталат, анда өлкөдө жаңы кабыл алынган кылмыш-жаза жана кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарды эске алуу менен комплекстүү позициялардан массалык баш аламандык шарттарында жасалган кылмыштарды иликтөөнү методикалык – криминалистикалык камсыздоо көйгөйлөрү көтөрүлөт.

Тактап айтканда, маанилүү жаңы изилдөө жыйынтыктары болуп төмөнкүлөр саналат:

1. Массалык баш аламандыктардын маанилүү белгилерин комплекстүү позициялардан (кылмыш – жаза укугу, криминология, криминалистика, психология) автордук негиздөө;

2. Массалык баш аламандыктардын жана алардын таралуу тенденцияларынын шартында кылмыштарды жасоону аныктоочу себептердин комплекси аныкталды;

3. Массалык баш аламандыктардын шартында жасалган кылмыштардын заманбап криминалистикалык мүнөздөмөсү, анын курамдык элементтери жана алдыдагы окуяларда криминалдык кырдаалдардын өнүгүү келечегин күбөлөндүрүүчү белгилер конкреттештирилген;

4. Массалык баш аламандыктардын классификациясын түзүү үчүн негиз болуп саналган негизги ыкмалар чагылдырылган, ошондой эле иштердин бул

категориясын классификациялоого автордук мамиле берилген, бул алардын жеке тергөө методикасын иштеп чыгууга өбөлгө түзөт;

5. Массалык баш аламандыктардын катышуучуларын классификациялоого автордук көз караш, ошондой эле массалык баш аламандыктарды тартуу жана уюштуруу үчүн маалыматтык – коммуникациялык технологияларды пайдалануу боюнча уюштуруучулардын жана активдүү катышуучулардын ишмердигинин негизги багыттары берилген;

6. Массалык баш аламандыктардын шарттарында жасалган кылмыштарды иликтөөнү методикалык-криминалистикалык жактан камсыз кылуунун маңызы жана мазмуну, ошондой эле бул категориядагы иштерди териштирүүдө өзгөчө татаалдыкты түзгөн жагдайлардын комплексине автордук көз караш аныкталган.

7. Массалык баш аламандыктарды иликтөө методикаларын классификациялоонун бирдиктүү тутумун түзүү үчүн негиз болууга тийиш критерийлер аныкталды.

8. Массалык баш аламандыктарды өнүктүрүү процессинин бардык этаптарында түзүлүүчү типтүү тергөө кырдаалдарынын автордук классификациясы сунушталган, бул категориядагы иштерди иликтөөнүн андан аркы жүрүшүн аныктоого мүмкүндүк берет;

9. Сотко чейинки өндүрүш органдары тарабынан массалык баш аламандыктарды иликтөөнүн бардык этаптарында өзүнүн чечилишин талап кылган спецификалык милдеттер чагылдырылган.

10. Төмөндөгүлөргө автордук көз караш көрсөтүлгөн а) кылмыштардын бетин ачууга тоскоолдук кылуучу негизги факторлорго; б) сурак жүргүзүүнүн жүрүшүндө көрсөтмө алууга тоскоолдук кылуучу негизги көйгөйлөргө; в) түзүлгөн тергөө жагдайынан улам суракта техникалык каражаттарды пайдалануунун өзгөчөлүктөрүнө; г) суракка алынууга тийиш болгон күбөлөрдүн дифференциациясы.

11. Тергөө органдары менен ыкчам-издөө кызматтарынын өз ара аракеттешүүсүнүн өзгөчөлүктөрү баяндалган, мында: а) массалык баш аламандыктар жөнүндө иштер боюнча ыкчам иликтөө иш чараларын өткөрүү үчүн негиздер берилген; б) массалык баш аламандыктардын алдын алуу жана локалдаштыруу боюнча ыкчам кызматтардын ишинин негизги багыттары белгиленген; в) иштердин бул категориясы боюнча тергөө субъекттеринин өз ара аракеттенүүсүндө сакталууга тийиш болгон талаптар баяндалган.

12. Автор тарабынан төмөнкүлөр боюнча сунуштамалар берилген: а) массалык баш аламандыктарды иликтөөнү техникалык – криминалистикалык камсыз кылуунун деңгээлин жогорулатуу боюнча; б) азыркы мезгилде техника-илимий жетишкендиктерди пайдалануу менен криминалдык жосундарды жасоонун жагдайларын жана жактарын аныктоо боюнча; в) каралып жаткан чөйрөдө кылмыштарды тергөөнүн натыйжалуулугун жана бетин ачууну

пайдалануу максатында ДНК-анализди киргизүү боюнча мамлекеттик деңгээлдеги иш-чаралардын комплексин жүргүзүү боюнча; г) Интерпол тутумунда криминалистикалык каттоонун алкагында маалыматтык камсыздоонун артыкчылыктуу багыттары.

Алынган жыйынтыктардын практикалык мааниси. Изилдөөнүн жана алынган жыйынтыктардын практикалык мааниси төмөнкүлөрдө:

1. массалык баш аламандыктардын шарттарында жасалган кылмыштардын бетин ачууну жана тергөөнү методикалык – криминалистикалык камсыздоонун актуалдуу көйгөйлөрүн чечүүгө багытталган жана ушул негизде каралып жаткан иштердин категориясы боюнча сотко чейинки өндүрүш органдарынын ишинин натыйжалуулугун жогорулатуунун артыкчылыктуу жолдору боюнча тыянактарды жана сунуштарды түзүүгө багытталган;

2. изилдөөнүн жүрүшүндө алынган жыйынтыктар изилдөөнүн субъектилерин үчүн баштапкы позициянын бир түрү болуп саналат, алар жаңы жетишкендиктерди жана бул чөйрөдө ишке ашыруунун жолдорун колдонууда массалык баш аламандыктарды ачууну жана иликтөөнү техникалык-криминалистикалык камсыздоонун натыйжалуулугун жогорулатууга мүмкүндүк берет;

3. иште баяндалган тактикалык өзгөчөлүктөр массалык баш аламандыктардын шарттарында жасалган кылмыштарды ачууда жана тергөөдө техникалык – криминалистикалык камсыздоону колдонуу тергөө аракеттеринин жана изин суутпай издөө иш – чараларынын натыйжалуулугун кыйла жогорулатат. Иш үчүн маанилүү объекттерди ыкчам табууга, алардын касиеттерин жана белгилерин тез жазууга алынган натыйжаларды дароо колдонууга жана тергөөнүн кийинки этаптарын ийгиликтүү өткөрүү үчүн бекем маалыматтык базаны түзүүгө мүмкүндүк берет;

4. берилген илимий – практикалык сунуштар жана тыянактар укук коргоо органдарынын ишмердигинде ушул категориядагы иштерден кеңири колдонулушу, ошондой эле жетишээрлик татаал кубулушту анын комплекстүү позицияларынан жана анын таралышына каршы аракеттенүүнү изилдөө боюнча методикалык жардам көрсөтүшү мүмкүн;

5. массалык баш аламандыктарды иликтөөнүн баяндалган криминалистикалык методикасы бул категориядагы иштер боюнча сотко чейинки өндүрүш органдарынын иши үчүн өзгөчө модель болуп саналат, ошондуктан алардын иши үчүн гана негиз болбостон, массалык баш аламандыктардын конкреттүү түрлөрүнө жараша тергөөнүн бир катар жеке методикаларын түзүүдө да колдонулушу мүмкүн;

6. диссертациялык изилдөөнүн материалдары бул чөйрөдөгү илимий изилдөөлөрдү андан ары жүргүзүү үчүн, юридикалык окуу жайлардын окуу процессинде, ошондой эле тергөө жана прокурордук кызматкерлердин, атайын кызматтардын ыкчам аппаратынын кызматкерлеринин, ошондой эле

эксперттик кызматтардын квалификациясын жогорулатуу курстарында колдонулушу мүмкүн.

Диссертациянын коргоого чыгарылган негизги жоболору:

1. Ар кандай булактардын кеңири мазмундук талдоосу массалык баш аламандыктын негизги мүнөздүү белгилерине төмөнкүлөр кириши керектигин аныктоого мүмкүндүк берет: *I. Кылмыш укуктук позициядан:* 1.1. бир жагынан квалификацияланышы мүмкүн болгон, массалык баш аламандыктар үчүн жоопкерчилик каралган КР Кылмыш-жаза кодексинин 278-беренесинин жыйындысы боюнча, экинчи жагынан массалык баш аламандыктардын жүрүшүндө жасалган КР Кылмыш-жаза кодексинин тиешелүү беренелери боюнча өз алдынча квалификацияланышы мүмкүн болгон ар кандай кылмыш жосундарынын жыйындысы. Массалык баш аламандыктардын жүрүшүндө (КР Кылмыш – жаза кодексинин 2021-ж. ылайык) кылмыштар болушу мүмкүн деп эсептейбиз: башка беренелердин белгилери боюнча, атап айтканда: адамды өлтүрүү (КР КЖК 122); ден соолукка оор залал келтирүү (КР КЖК 130); ден соолукка анча оор эмес залал келтирүү (КР КЖК 131); ден соолукка жеңил залал келтирүү (КР КЖК 136); зордуктоо (КР КЖК 154); сексуалдык мүнөздөгү зомбулук аракеттер (КР КЖК 155); турак жайдын кол тийбестигин бузуу (КР КЖК 194); тынч чогулушту өткөрүүгө же ага катышууга тоскоолдук кылуу (КР КЖК 201); баланы кылмыш жасоого тартуу (КР КЖК 180); уурдоо (КР КЖК 205); тоноо (КР КЖК 206); каракчылык (КР КЖК 207); башка бирөөнүн мүлкүн жок кылуу же бузуу (КР КЖК 216); Куралды, ок-дарыларды мыйзамсыз жүгүртүү (КР КЖК 267); атуучу куралды уурдоо же опузалап алып коюу (КР КЖК 271); маркумдун сөөгүн жана мүрзөнү мазактоо (КР КЖК 164); транспорт каражаттарын же каттоо жолдорун жараксыз абалга келтирүү (КР КЖК 314); бийликти күч менен басып алууга ачык чакырыктар (КР КЖК 327); расалык, этностук, улуттук, диний же региондор аралык кастыкты (араздашууну) козутуу (КР КЖК 330); бийлик өкүлүн коркутуу же ага карата зомбулук (КР КЖК 374); эл аралык коргоону пайдаланган жактарга же мекемелерге кол салуу (КР КЖК 408); 1.2. бул коомдук тартипке, коомдук коопсуздукка, жарандардын жеке коопсуздугуна реалдуу коркунуч туудурган, бирок ошол эле учурда объективдүү жана субъективдүү түрдө ички биримдик менен байланышкан, ошондуктан алар бирдиктүү кылмыш катарына кирет. 1.3. массалык баш аламандыктардагы иштердин объективдүү тарабы бир катар компоненттерди камтыйт, атап айтканда: *I. Уюштуруу-даярдоо иш-аракеттери:* 1) план түзүү; 2) массалык баш аламандыктарды уюштуруу максатында окутууга жиберүү же аларга катышуу; 3) массалык баш аламандыктардын өзүн уюштуруу үчүн аларга катышуу үчүн зарыл адамдарды тартуу менен психологиялык ыкмаларды, практикалык ыкмаларды окутуу; 4) адамдарды зарыл аракеттерди жасоого тартуу максатында жалдоону жана башка аракеттерди жүргүзүү; 5) ок атуучу куралдарды жана башка жарылуучу түзүлүштөрдү жана заттарды

колдонуунун эрежелерин үйрөтүү. II) массалык баш аламандыктарга катышуу жана аларга чакыруу; III) криминалдык жосундарды, анын ичинде зомбулук мүнөздөгү аракеттерди жасоого чакырыктар. II) криминалистикалык – криминологиялык, социологиялык, психологиялык ыкмалардын комплекстүү позицияларына төмөнкүлөр кирет: 2.1. топ элдин сандык жана сапаттык белгилерин камтууга тийиш: а) адамдардын тобунун жогорку коомдук кооптуулугу; б) сандык критерийдин болушу (көп санда); в) топ элдин жалпы максаттын болушу берген белгилүү бир багыты; г) “жабык” мүнөзгө ээ болушу мүмкүн болгон кылмыш ниетине жетишүү үчүн окуялардын өнүгүшүнө жараша алардын жүрүм-турумуна карата уюштуруучулук түзүмдүн жана жетекчилердин топ элди башкаруусунун болушу; 2.2. бул факторлордун белгилүү комплексинин таасири астында түзүлгөн кризистик кырдаалдын фонунда алардын терс мамилесинде чагылдырылган массалык баш аламандыктардын катышуучуларынын нааразылыктын татаал жана өзгөчө формасы болуп саналат; 2.3. катышкан топ элдин чоң массасын тышкы көзөмөлгө алуу кыйын жана тараптардын агрессиясынын жана тирешүүсүнүн күчөшү экстремисттер тарабынан бийлик үчүн күрөштө өз максатына жетүү үчүн колдонулушу мүмкүн; 2.4. массалык баш аламандыктар террористтик мүнөздө болушу мүмкүн, анын жүрүшүндө терроризм, куралдуу козголоң, барымтага алуу актылары жасалышы мүмкүн; 2.5. массалык баш аламандыктардын заманбап криминалдык көрүнүштөрүнүн өзгөчөлүгү болуп төмөнкүлөр саналат: аларды саясатташтыруу; жогорку техникалык жабдылышы; маалыматтык технологияларды колдонуу; атайын каражаттарды кеңири тартуу; катышуучулардын кесипкөйлүгү; каршылык көрсөтүүнүн куралдануусу; жасалган криминалдык жосундардын жана алардын кесепеттеринин масштабы жана көптүгү; коом жана мамлекет үчүн экономикалык зыяндын өлчөмдөрү; 2.6. массалык баш аламандыктын катышуучуларынын кубулушунун психологиялык өзгөчөлүктөрү: массалык баш аламандыктын катышуучуларынын сунуштуулугунун, агрессивдүүлүгүнүн жогорулашы; коркунуч жакындаганда дүрбөлөндүү маанай; инсанды деперсоналдаштыруу (индивидуалдуулукту жоготуу); уюштуруучунун лидерлиги; катышуучулардын эмоционалдуулугунун жогорулашы иш – аракеттердин ырайымсыздыгына жана агрессивдүүлүгүнө алып келет; сезимдердин акылга үстөмдүгү, аткарылган иш-аракеттерде топтук тилектештик.

2. Массалык баш аламандыктардын шартында кылмыштарды аныктоо механизмдинде маанилүү ролду ойногон себептердин негизги комплексине төмөнкүлөр кириши керек: I. Экономикалык мүнөздөгү себептердин комплекси: 1) экономикалык иштин криминалдык формаларын өнүктүрүү, бул экономикалык мамилелердин субъекттеринин укукка каршы жүрүм-турумунун натыйжасы болуп саналат, алар үчүн экономиканын кризистик абалы калктын

жыргалчылыгына зыян келтирип, олуттуу экономикалык пайда алуу үчүн жагымдуу шарттар болуп саналат, бул коом тарабынан терс реакцияны пайда кылат; 2) баалардын өсүшүнө, инфляциянын жогорку деңгээлине, турмуш-тиричиликтин жайсыздыгына, эмгек акынын төмөндүгүнө, жумушсуздукка алып келүүчү татаал экономикалык кырдаал, бул массалык баш аламандыктардын катышуучуларынын жүйөлөрүнө жана жүрүм-турумуна терс таасирин тийгизет; 3) жарандардын айрым категорияларын, анын ичинде мамлекеттик бийлик органдарынын кызмат адамдарын мыйзамсыз баюуга умтулуунун эсебинен коомдун социалдык-экономикалык дифференциациясынын өсүшү калктын терс реакциясын пайда кылат жана коомдун олуттуу бөлүгүнүн маргиналдашуу фонунда белгилүү бир жагдайларда массалык баш аламандык шартында кылмыштуу жүрүм-турумда детерминисттик ролду ойнойт.

II. Саясий мүнөздөгү себептердин комплекси: 1) саясий туруксуздук улуттук араздашуунун, этностор аралык мамилелердин курчушунан улам келип чыккан, алар зарыл болгон мыйзам актыларын кабыл алуу же болбосо мамлекеттик бийлик органдарында жогорку саясий позицияларды ээлөө мүмкүндүгүн өздөрүнүн дооматтарын ишке ашыруу максатында массалык баш аламандыкка чакыруу менен белгилүү бир саясий оюнчулар тарабынан “жабык” формада чагылышы мүмкүн; 2) саясий элитанын алмашуусу менен байланышкан өзүнүн кылмыштуу планына жетүү үчүн массалык баш аламандыктарды кийинки уюштуруу максатында оппозициялык саясий күчтөр тарабынан алдын ала пландаштырылган массалык толкундоолор; 3) кызмат адамдарынын калктын реалдуу керектөөлөрүнөн жана коомдун жашоо-турмушунун ар кандай чөйрөлөрүндөгү кыйгачтардан алыстоосунун фонунда өлкөдө түзүлгөн коомдук-саясий кырдаалды мамлекеттик бийлик органдарынын жана башкаруунун жетишсиздиги; 4) саясий активдүүлүккө жана аракеттердин багытына таасир тийгизген, анын ичинде коомго каршы топтук көрүнүштөрдө көп учурда массалык баш аламандыктарга “төгүлүп” жаткан бейөкмөт уюмдардын, коомдук уюмдардын өсүү фонунда калктын саясий активдүүлүгүнүн өсүшү.

III. Коомдун социалдык чөйрөсүндөгү себептердин комплекси: 1) мыйзам чыгаруу чөйрөсүндө, анын ичинде курчуп кеткен социалдык чыр – чатактарды чечүүгө өбөлгө боло турган ченемдик актыларды кабыл алуу боюнча көйгөйлөрдүн чечилбегендиги, бул массалык баш аламандыктардын пайда болушуна түрткү болот; 2) сепаратисттер, улутчулдар, экстремисттер, ошондой эле реакциячыл маанайдагы дин кызматкерлери тарабынан жарандарга таасир этүүнү активдештирүүгө жана күчөтүүгө бөгөт койгон мыйзамдарды кабыл алууну талап кылуу; 3) укук коргоо органдарынын кылмыштуулуктун жаңы көрүнүштөрүнө каршы туруу боюнча (мисалы, маалыматтык технологияларды, Интернет тармагын пайдалануу), анын ичинде массалык баш аламандык шарттарында аракеттенүүгө даяр эместиги; 4) мамлекеттик бийлик органдарынын жетишсиз

ишинин фонунда жарандардын кызыкчылыктарына тиешелүү социалдык көйгөйлөрдү этибарга албоо жана өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн начарлашы; 5) саясий жана экономикалык талаш-тартыштарды чечүү куралы катары колдонулган экстремисттик багыттагы кылмыштардын, анын ичинде анын радикалдык формасынын көбөйүшү, мында массалык баш аламандыктар саясий бийликти басып алуу үчүн аракеттердин баштапкы фазасы катары да колдонулат; 6) коомдук коопсуздукту күчөтүүгө багытталган кылмыштарды жасоо жолу менен массалык баш аламандыктардын жүрүшүндө мамлекеттик бийлик органдарына кысым көрсөтүүдө уюшкан, анын ичинде трансулуттук кылмыштуулукту күчөтүү.

3. Маалыматтык – коммуникациялык технологиялардын жардамы менен массалык баш аламандыктын уюштуруучулары жана активдүү катышуучулары: 1) массалык баш аламандык провокациясы үчүн ылайыктуу атмосфераны түзүү максатында адамдардын кеңири чөйрөсүнүн аң-сезимине таасир этет. Мисалы: “түстүү революциялар” деп аталган; 2) кыска убакыттын ичинде Интернет колдонуучулардын арасынан калктын ар түрдүү топторун тартуу менен массалык баш аламандыктарды өткөрүүнүн географиялык камтылышын кеңейтүүгө мүмкүндүк берет; 3) оппозициялык күчтөр жана башка кызыкдар катышуучулар тарабынан иштелип чыккан, анын ичинде чет өлкөлүк “оюнчулар” кырдаалды курчутуу үчүн эскалацияны түзүү боюнча тактиканы жана технологияны массалык баш аламандыктардын катышуучулары тарабынан башкарылгыс криминалдык жосундарга алып келүүчү технологияларды пайдалануу; 4) натыйжалуу жана потенциалдуу мүмкүнчүлүктөр түзүлөт: а) массалык баш аламандыктарды уюштуруучулардын тактикалык пландарына жараша иш-аракеттерди координациялоо жана жалпы баш аламандыктардын активдүү катышуучуларынын ортосунда функцияларды бөлүштүрүү үчүн; б) укук тартиби органдарына каршы аракеттенүү максатында зарыл күчтөрдү жана каражаттарды мобилизациялоо үчүн; в) кылмыштуу идеяга жетишүү боюнча зомбулук аракеттерге дем берүү жана күчөтүү боюнча, анын ичинде мамлекеттик бийлик органдарына таасир көрсөтүү үчүн зарыл чараларды көрүү маселелери боюнча маалымат алмашуу үчүн; 5) массалык баш аламандыктардын уюштуруучулары койгон милдеттерден улам алардын жамааттык аракеттерин кийин моделдөө максатында көпчүлүктүн формалдуу эмес уюшулган формаларын түзүү үчүн механизмдер түзүлөт; б) маалыматтык тутумдардын белгилүү каналдарын жана программаларын колдонуу массалык баш аламандыктардан уюштуруучуларына бири-бири менен баарлашууда (б.а. конкреттүү адамга гана арналат), ошондой эле массалык баш аламандыктардын белгилүү активдүү катышуучусуна купуя маалыматтарды берүү үчүн шифрленген маалыматты берүүнү жана алууну

камсыз кылууга мүмкүндүк берет (криптографиялык алгоритмдер колдонулат).

4. Классификацияны түзүүдө төмөнкүлөрдөн баштоо керек деп аргумент келтирилген: 1) кылмыш-жаза кодексине ылайык кылмыш курамынын белгилерине ылайык каралып жаткан жосундардын өзгөчөлүгүнөн; 2) глобалдашуу шарттарында байкалган кылмыштуулуктун азыркы тенденцияларынан, анын ичинде мамлекеттердин улуттук коопсуздугуна келип чыккан чакырыктардын жана коркунучтардын таасири астында жалпысынан курч кырдаалдан; 3) тараптардын көп түрдүүлүгүн жана жасалып жаткан криминалдык жосундардын касиеттерин чагылдырууга тийиш; 4) массалык баш аламандыктардагы массалык баш аламандыктарды жасоо ыкмаларынын белгилеринен улам, бул кылмыштын ар кандай элементтеринин ортосунда ассоциативдик байланыштарды түзүүгө мүмкүндүк берет; 5) каралып жаткан кылмыштын түрүн түзүүнүн ар кандай этаптарында массалык баш аламандыктардын бардык катышуучуларынын өз ара аракеттенүү процессин мүнөздөөчү массалык баш аламандыктардын механизминин моделине жараша, ошондой эле массалык баш аламандыктардын катышуучуларынын аларды даярдоо, жасоо жана жашыруу боюнча аракеттеринин бүтүндөй спектринин өзгөчөлүгүн мүнөздөйт; 6) массалык баш аламандыктардын катышуучуларынын жана аларды уюштуруучулардын криминологиялык – криминалистикалык өзгөчөлүктөрүнө негизденүү менен; 7) массалык баш аламандыктар жөнүндө иштер боюнча сотко чейинки өндүрүшкө каршы аракеттенүү ыкмаларына негизденүү менен.

5. Массалык баш аламандыктардын классификациясын комплекстүү позициялардан көрсөтүү керек экендиги негиздүү, бул иштердин бул категориясын иликтөөнүн жеке методикасын иштеп чыгууга мүмкүндүк берет. Массалык баш аламандыкты классификациялоонун төмөнкү негиздери сунушталат: 1) массалык баш аламандыкты аныктоочу себептер боюнча: а) жашоо деңгээлинин төмөндөшүнө жана калктын мүлктүк катмарлануусунун кескин үзүлүшүнө алып келген экономикалык кризистердин таасири; б) болуп жаткан саясий чыр – чатактардын фонунда КМШ өлкөлөрүндөгү саясий кризис; в) колдонуудагы мыйзамдардын жеткилеңсиздигинин фонунда укуктук нигилизм, анын ичинде жетиштүү конструктивдүү реформалар жүргүзүлбөгөндүгүнүн фонунда укуктук нигилизм; г) сепаратизмдин, саясий экстремизмдин андан ары өнүгүшү, ошондой эле улуттук жана талаш-тартыштуу негизде чыр – чатактардын болушу; д) экологиялык абалдын начарлашынан, анын ичинде жүргүзүлүп жаткан геологиялык – чалгындоо тоокен жумуштарынан улам; е) коомго жана мамлекеттин негиздерине коркунуч туудурган социалдык – коркунучтуу көрүнүштөргө начар жооп кайтаруунун фонунда кылмыштуулукка каршы күрөшүү боюнча укук тартиби органдарынын жетишсиз натыйжалуу иши; ж) жаштарды адептик тарбиялоо

боюнча мамлекеттик органдардын ишинин деңгээлинин төмөндүгү; 3) социалдык-идеологиялык факторлор. 2) массалык баш аламандыктардын жүрүшүндө жасалуучу криминалдык жосундардын мүнөзү боюнча: а) жасалган жосундарды даярдоо, өткөрүү жана жашыруу боюнча уюштуруу иш-чаралары; б) жаңжалга анын ар кандай катышуучулары тартылган талкалоолордун, куралдуу каршылык көрсөтүүнүн, зомбулук аракеттерди жасоонун саны көбөйгөн массалык баш аламандыктарга активдүү катышуу; в) КР Кылмыш-жаза кодексинин 278-беренесинде каралган жосундардын тизмеси менен бүтпөгөн аракеттер жасалат. 3) кылмыш-жаза укуктук критерийлерден улам: а) кылмыш субъекттери боюнча; б) кылмыш объекттери боюнча; в) келип чыккан кесепеттердин оордугу боюнча; г) мотивациялык түзүүчүгө негизденүү менен; 4) массалык баш аламандыктарды териштирүүдө колдонулган методикалардан улам: а) салттуу методикалардын негизинде Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза кодексинин 278-беренеси камтыган кылмыштар же алардын айрымдары каралат; б) массалык баш аламандыктар Кылмыш-жаза кодексинин атайын ченемдеринде каралбаган, алар менен коштолгон кылмыштарды жасоо менен коштолгон комплекстүү методикалар; 5) массалык баш аламандыктардын өтүү процесстеринен улам: а) пайда болушу; б) кетиши; в) өчүшү; г) жоюлушу. Массалык баш аламандыктардын жүрүшүндөгү кылмыштарды тергөөнүн ар кандай этаптарындагы түзүлгөн тергөө кырдаалдарынан улам (иште баяндалгандар); б) массалык баш аламандыктардын катышуучуларынын аракеттенүү баскычынан улам: биринчи баскыч – карама-каршы тараптарды аныктаган аракеттердин багытын пландаштыруу, ошондой эле кылмыштуу ниеттен улам активдүү катышуучуларды түзүү жана чогултуу боюнча чараларды көрүү; экинчи баскыч – нааразылык акцияларынан түздөн-түз активдүү аракеттерге өтүү; үчүнчү баскыч – кырдаалды көзөмөлдөн чыгаруу, мында конфликтке башка катышуучулар, анын ичинде башка максаттарды көздөгөндөр тартылат; 7) Массалык баш аламандыктардын жүрүшүндө жасалуучу кылмыштуу жосундардын моделдеринин өзгөчөлүгүнө негизденүү менен, бул төмөнкүлөрдөн көз каранды: 7.1. жайгашкан жеринен: а) калктуу конушта, өкмөттүк эмес мекемеде же шаардын административдик райондорунун биринде локалдуу массалык баш аламандыктар; б) өлкөнүн бир нече облустарын камтыган кеңири масштабдуу регион аралык массалык баш аламандыктар; 7.2. массалык баш аламандыктардын катышуучуларынын сандык жана сапаттык курамы боюнча: а) уюшкан кылмыштуулуктун болушу жана алардын активдүү иши боюнча; б) куралдуу топтордун болушу боюнча; в) экстремисттердин, анын ичинде террористтик актыларга катышкандардын катышуусу; г) башка мамлекеттерден келген трансулуттук уюшкан кылмыштуулуктун массалык баш аламандыктарына катышуусу; д) саясий оюнчулардын, ошондой эле чет мамлекеттердин кызыкдар адамдарынын коюлган максаттарга жетүү үчүн

маалыматтык мейкиндикти пайдаланышы; е) кызмат адамдарынын кызыктуу кызматка карабастан; кызматтык абалын пайдалануу менен жасалган массалык тополоңдорго катышуусу; укук коргоо органдарынын ишине тоскоолдук кылуу; мамлекеттик бийлик органдарынын ишин бузуу. 7.3. массалык баш аламандыктардын жүрүшүнүн убактылуу параметрлерине жараша; 7.4. мамлекеттин саясий жетекчилигин четтетүү боюнча маселелерди чечүү пландаштырылып жаткан кылмыш окуясынын жана анын кесепеттеринин өнүгүү механизминин моделдеринен улам; 7.5. массалык баш аламандыктарды жасоо ыкмасы боюнча: 7.5.1. массалык тополоңдорду жасоонун убактылуу параметрлери боюнча: а) кыска мөөнөттүү (бир суткага чейин); б) кыска (3 суткага чейин); в) узак (3 суткадан ашык). 7.5.2. жерлердин санына жана аймактык параметрлерине жараша: а) бир райондо же айыл жеринде; б) бир облустун чегинде; в) бир мамлекеттин чегинде; г) аймактык чек аралардын чегинен чыккандар. 7.5.3. убактылуу параметрлердин ажырымынан келип чыгат: а) бир уланып жаткан убакыт аралыгынын чегинде; б) интервалдык (убакытка созулган, бирок белгилүү бир убакытка токтогон).

6. Массалык баш аламандыктардын катышуучуларын классификациялоо:
I. Уюштуруучулар төмөнкү негиздер боюнча бөлүнүшөт: 1) Ишмердүүлүгүнүн мазмунуна жана мүнөзүнө жараша: а) уюштуруучу - шыктандыруучулар; б) активдүү криминалдык, анын ичинде коомдук тартипти бузган зомбулук аракеттерге шыкакчы – уюштуруучулар; в) уюштуруучу – жардамчылар (курал, каражат, акча, суусундук ж.б. бергендер); г) уюштуруучу – тактиктер (аракеттердин белгилүү бир программасын сунуштагандар, ошондой эле кылмыштуу топту, анын ичинде уюшкан топту уюштурууга жана жетектөөгө катышкандар; г) уюштуруучу – аткаруучулар; е) аралаш түрдөгү уюштуруучулар. 2) массалык баш аламандыктарды уюштуруучулардын кызыкчылыктарынан улам: а) уюштуруучулар кырдаалдын курчушуна кызыкдар жана укук тартиби күчтөрүнө катуу каршылык көрсөтүүгө көмөктөшөт; б) уюштуруучулар укук тартиби күчтөрүнө каршы турууга кызыкдар эмес жана чыңалууну жоюу боюнча чараларды көрүшөт. 3) массалык баш аламандыктарга чакыруу үчүн уюштуруучулар колдонгон ыкмаларынан улам: а) тутумдуу эмес оппозициянын кызыкчылыктарын пайдалануу; б) кылмыштуу идеяга жетүүдө уюшкан кылмыштуу топтордун кызыкчылыктарын пайдалануу; в) бизнесмендердин жана ишкерлердин криминалдык бөлүгүн тартуу; г) кызмат адамдарынын калкалоосу астында легалдуу жана “көмүскө” бизнестин ар кандай чөйрөлөрүндө кылмыштуу коомдоштуктар финансылык пайда алуу келечектерин убада кылуу; д) саясий партиялардын ортосундагы чыр – чатактарды чечүү, анын ичинде өлкөдө бийликти күч колдонуу жолу менен ээлеп алуу. II. Активдүү катышуучулар жүрүм – турумдун мазмундук компонентинин багыты боюнча төмөнкүлөргө бөлүнөт: 2.1. а) активист – баштоочулар; б) топ элдин баалуулуктарына дал келген катышуучулар; в)

мамлекеттик органдардын ишинин белгилүү бир чөйрөсүндө түзүлгөн кырдаалга нааразы болгондор; г) агрессивдүү маанайдагылар (садисттик – окшош импульстарга ээ болгондор). 2.2. кылмыштуулуктун активдүү шыкакчылары жана жардамчылары. 2.3. интернет – кызмат көрсөтүүлөрдүн провайдерлери массалык баш аламандыктардын катышуучуларын коркунучтуу кесепеттерге алып келген, массалык баш аламандыктын шарттарында активдүү аракеттерди жасоого шыкактоо, чакыруу камтылган маалыматтарга жетүүнү чектөө менен байланышкан чараларды атайылап көрбөгөндө. III. Пассивдүү катышуучулар: а) көпчүлүктүн активдүү аракеттерине түздөн-түз катышпагандар (кызыккандар); б) финансисттер; в) эгерде алардын иши (колдонуучу – катышуучуларды) туташтырууну технологиялык колдоо менен чектелген интернет – провайдерлер. г) карапайым адамдар; д) чындыгында адашкандар. IV. Массалык баш аламандыктарды пайда кылган окуялардын катышуучуларынын социалдык – психологиялык өзгөчөлүктөрүнө жараша: а) катышуучунун жогорку сунуштамасы чыр – чатактын курчушуна алып келиши; б) импульсивдүүлүк, эмоцияны начар билүү жана өзүнүн аң – сезимин башкара билүү, бул криминалдык аракеттерге алып келет; в) саясий жана этностук чыр – чатактардын болушунун фонунда катышуучулардын мыкаачылыгы жана агрессивдүүлүгү; г) жасалган криминалдык жосундар үчүн жоопкерчилик сезимдерин нивелирлөө, бул алардын алдында турган тоскоолдуктарды четтетүү үчүн шарттарды түзөт; д) диний фанатизм сезимдердин жана ойлордун багытынын солгундашына алып келет; е) белгилүү бир максатка жетүү боюнча ар кандай ой – пикирлердин таасири астында өзөктүн булганышына алып келет; ж) баш аламандыктардын өнүгүшү топ элдин психофизиологиясынын таасири астында болгон көп сандаган субъекттерден уюшулган ядронун пайда болушуна алып келет; з) топ элдин иш – аракеттерди жасоого, өзүнүн ишенимдерине жана көз караштарына карама – каршы келген, ошондой эле жоопкерчиликтин жоюлушуна алып келген кубулуштар.

7. Массалык баш аламандыктарды иликтөөнүн өзгөчө татаалдыгын пайда кылган жагдайлардын комплексине төмөнкүлөр кирет: факторлордун биринчи тобу - болуп жаткан массалык баш аламандыктардын шарттарынын спецификасына байланыштуу: 1. Кылмыштардын бул категориясы жасала турган шарттардын стихиялуулугу жана спецификасы, ошондой эле криминалдык көрүнүштөрдүн өтүшүнүн жагдайлуулугу менен шартталган. Массалык баш аламандык, изилдөө көрсөткөндөй, басымдуу бөлүгүндө стихиялуу жана күтүлбөгөн жерден, олуттуу адамдар чогулганда пайда болот. 2. Массалык баш аламандыктардын жүрүшүндө жасалган кылмыштардын олуттуу диапозону (негизгилери КР Кылмыш-жаза кодексинин 278-беренесинде көрсөтүлгөн). 3. Эки топко шарттуу түрдө айырмаланган кылмыштардын катышуучуларынын кеңири чөйрөсү: процессуалдык статуска негизделген биринчи топ: а) так белгиленген процессуалдык статусу жок, (ал

кийин тергөөнүн жүрүшүндө кылмыштардын катышуучуларынын, жабырлануучулардын, күбөлөрдүн курамына өтүшү мүмкүн); б) процессуалдык статусу бар экинчи топ (шектүүлөр, жабырлануучулар, күбөлөр). Экинчи топ-криминологиялык – криминалистикалык параметрлери боюнча адамдардын ортосундагы айырма (кылмыштарга катышуучулардын сандык жана сапаттык курамы, чет өлкөлүк топтордун, жашы жете электердин, уюшкан кылмыштуу топтордун болушу). 1. Массалык баш аламандыктардын таралышынын масштабдык даражасы (массалык баш аламандыктар бир гана региондо эмес, коңшу мамлекеттердин аймагына да өсүп кетүүсү); 2. массалык баш аламандыктардын жүрүшүнүн динамикалуулугу, эреже катары, баш аламандыктардын катышуучуларынын криминалдык ишмердигин, ошондой эле мамлекеттик бийлик органдарын токтотууга аракет кылган баш аламандыктардын аракеттеринин катуу мүнөзүнө өтөт; 4. Массалык баш аламандыктар, эреже катары, чындыгында уюшкан мүнөзгө ээ, анын катышуучулары криминалдык ишмердүүлүктүн ар кандай багыттарындагы уюшкан кылмыштуу топтор менен байланышкан, бул көп сандагы күчтөрдү жана атайын каражаттарды колдоонууну талап кылат; 5. Массалык баш аламандыктардагы криминалдык жосундардын мүнөзү түзүлгөн кырдаалга жараша өзгөчө укуктук режимди киргизүүнү талап кылат; 6. Катышуучуларга, анын ичинде ар кандай оппозициялык саясий күчтөрдүн, чет өлкөлүк атайын кызматтардын, интернет тармагынын, оппозициялык телеканалдардын, ЖМКлардын массалык баш аламандык шартында алардын кылмыш жасоосуна олуттуу таасир этүүсү; 7. Криминалдык жосундарды чогултуу жана документтештирүү менен байланышкан укук коргоо органдарынын ишин уюштуруу максатында массалык баш аламандыктардын катышуучуларынын ичинен атайын топторду түзүү. Конкреттүү факторлордун үчүнчү тобу кылмыштарды иликтөө өндүрүшүнө байланыштуу. 1. массалык баш аламандыктардын жүрүшүндө таштап кеткен материалдык издердин көптүгүнүн болушу, алардын өзгөчөлүгү жана ар түрдүүлүгү аларды табуунун жана белгилөөнүн техникалык каражаттарынын, методдорунун жана ыкмаларынын кеңири спектрин пайдаланууну талап кылат. Криминалистикалык маанилүү маалыматтын көлөмүнө жана сапатына, өз кезегинде, маалыматты алып жүрүүчүнүн түрү, касиеттери, өзгөчөлүктөрү, анын келип чыгуу булактары, пайда болуу тартиби, убакыт мезгили жана жайгашкан чөйрөсү таасир этээрин эске алуу керек. Шарттардын спецификасы жана сүрөттөлгөн көрүнүштөрдүн кырдаалдуулугу белгилүү бир каражаттарды жана ыкмаларды тандоо зарылдыгын шарттайт. 2. Атайын изилдөөлөрдү жүргүзүү, анын ичинде ар кандай экспертизаларды жүргүзүү үчүн адистердин олуттуу чөйрөсүн тартуу зарылчылыгы. 3. Процессуалдык иш – аракеттердин олуттуу көлөмү, анын ичинде салттуу жана атайын тергөө амалдарын жүргүзүү, бул укук коргоо органдарынын ичинен каралып жаткан кылмыш иштери

(мисалы: сурак, тинтүү, таануу үчүн көрсөтүү ж.б.) өндүрүшүндө турган, анын ичинде ушул чөйрөдө адистешкен адамдардын чоң чөйрөсүн тартууга алып келет. 4. Сотко чейинки өндүрүштүн баштапкы этабында тергөө кырдаалдарынын тез алмашуусу: а) сотко чейинки өндүрүш органдары тарабынан процессуалдык жана тактикалык чечимдерди кабыл алууга таасир этет; б) далилдүү маалыматты түзүү үчүн убакыттын чектелүүлүгү тергөөнүн багытын андан ары аныктоого таасир этет. 5. Келип түшкөн ачык жана ачык эмес маалыматтардын үзгүлтүксүз жана ар түрдүү агымы белгилүү бир эсепке алууну, бирдиктүү борбордун концентрациясында тутумдаштырууну жана белгилүү бир адамдардын чөйрөсүн талап кылат. 6. Таламдаш жактар тарабынан сотко чейинки өндүрүш органдарына активдүү каршы аракеттенүү, анын ичинде ылайык нормалдуу иш-аракеттерге тоскоолдук кылуу көрсөтүлөт. 7. Аракеттин мыкаачылык мүнөзү: а) массалык баш аламандыктарда курчап турган адамдар үчүн да, укук тартиби органдары үчүн да коркунуч жаратуучу ок атуучу куралдарды, ууландыруучу жана башка заттарды, предметтерди колдонуу; б) натыйжасында мүлктүк зыян, ошондой эле жарандардын өмүрүнө жана ден соолугуна зыян келтирүү мүмкүн болгон жалпы коркунучтуу аракеттер жасалат (жардыруучу түзүлүштөрдү жардыруу, өрттөө ж.б.). Бул мындай иш-аракеттердин катышуучуларын куугунтуктоо үчүн олуттуу күч жана каражаттарды тартууну талап кылат.

8. Жеке криминалистикалык методикаларды тутумдаштыруунун зарылдыгын алдын ала аныктаган жагдайлар негизделген, атап айтканда бул методикаларды классификациялоо тутумуна келтирүү, ал белгилүү бир логикалык тартипте түзүлгөн, ал кылмыштарды иликтөө методикаларынын бирдиктүү классификациясына тыкан түрдө киргизилмек. Массалык баш аламандыктарды иликтөө методикаларын классификациялоонун бирдиктүү тутумун түзүүнү негиздүү деп эсептейбиз, анда төмөнкү критерийлер эске алыны керек: 1) мындай методика өзгөчө шарттардагы кылмыштарды тергөөнүн жалпы теориясынын багыттарынын бири болуп саналат (анын мазмунуна төмөнкү багыттардын түрчөлөрү кириши мүмкүн, мисалы: жасалган кылмыштарды тергөө: эл аралык чыр-чатак зонасында; улуттар аралык араздашуу жана кастык негизинде; куралдуу жаңжал зонасында ж. б.) 2) ар кандай негиздер боюнча дифференцияланган универсалдуу жеке криминалистикалык методикаларды да камтышы керек, алар өзүнчө мамлекеттин мыйзамдарынын өзгөчөлүктөрү, улуттук өзгөчөлүктөрү, менталитети, укук коргоо органдарын уюштуруунун өзгөчөлүктөрү менен шартталышы мүмкүн. 3) алар менен байланышкан жеке криминалистикалык методикалардын классификациялык тутумдарынын негиздери менен айкалышта массалык баш аламандыктардын механизм жасоонун моделдеринин бүткүл спектрин караштырууга тийиш; 4) кылмыштардын айрым түрлөрүн иликтөөнүн салттуу методикасын, ошондой эле каралып жаткан кылмыштын курамына кирбеген жосундарды өзүнө

камтыган кылмыштардын эки же андан көп тобун тергөөнүн комплекстүү методикасын да камтууга тийиш.

9. Массалык баш аламандык жөнүндө иштер боюнча тергөө кырдаалдарынын төмөнкүдөй классификациясы сунушталат: баштапкы этаптагы типтүү тергөө кырдаалдарын эки шарттуу топко, биринчи топ, кылмышкерлердин инсандыгы жөнүндө маалыматтын болушуна же массалык баш аламандыктын активдүү катышуучулары жөнүндө маалыматтын жоктугуна жараша төмөнкүдөй айырмалоо керек: 1. массалык баш аламандыктардын уюштуруучуларынын өздүгү жана активдүү катышуучулары жөнүндө маалыматтар сотко чейинки өндүрүш органдарына белгилүү, бирок алар сотко чейинки өндүрүш башталганда кармалган эмес жана алардын жайгашкан жери белгисиз; 2. массалык баш аламандыктардын уюштуруучулары жана активдүү катышуучулары жөнүндө маалыматтар болжолдуу болуп саналат, анткени алардын кылмыштуу ишинин конкреттүү фактыларын, анын ичинде ыкчам-иликтөө иш чараны жүргүзүү жолу менен кошумча чогултууну жана аныктоону талап кылат; 3. массалык баш аламандыктар токтотулган, уюштуруучулардын жана анын бир катар активдүү катышуучуларынын өздүктөрү аныкталган жана алар белгилүү бир далилдердин негизинде, анын ичинде жабырлануучулардын көрсөтмөлөрү боюнча кармалышкан; 4. массалык баш аламандыктардын уюштуруучулары жана активдүү катышуучулары жөнүндө маалыматтар белгисиз, анткени күбөлөрдүн базасы жок жана кылмыш жасоонун маанилүү жагдайлары аныкталган эмес; 5. кылмышкерлердин ким экендиги аныктала элек, анткени кылмыш жасалган жер, жагдай тууралуу маалыматтар жана жабырлануучулардын ким экендиги тууралуу маалымат жок. Экинчи топ – массалык баш аламандыктардын катышуучуларынын ишинин мүнөзүнө жараша: 1. массалык баш аламандыктардын катышуучулары күч колдонуу, өрттөө, талкалоолорду, жок кылуу, укук коргоо органдарына активдүү каршылык көрсөтүү жана башка укукка каршы аракеттерди жасашат; 2) массалык баш аламандыктардын активдүү фазасы токтотулуп, процессуалдык кармоолор, кылмыштарды көргөндөрдү сурамжылоо, процесстин жабыр тарткан, ошондой эле кармалган активдүү катышуучуларын күбөлөндүрүү, анын ичинде тыюу салынган каражаттарды керектөөгө, таанып билүү үчүн көрсөтүүгө; 3) массалык баш аламандыктар толугу менен токтоду жана баштапкы тергөө аракеттерин, анын ичинде сотко чейинки өндүрүштүн атайын органдары тарабынан өндүрүш башталды.

Сотко чейинки өндүрүштүн кийинки этабынын негизинде типтүү тергөө кырдаалдарынын эки тобун бөлүп көрсөтүү керек: биринчи топко төмөнкүлөр кирет: 1) массалык баш аламандыктардын уюштуруучулары жана активдүү катышуучулары бир катар кылмыштарды жасоого катыштыгы бар экендиги аныкталган жана алар өздөрүнүн кылмыштык жосундары боюнча күнөөсүн толугу менен моюнга алышкан; 2) массалык баш аламандыктын

уюштуруучулары өздөрүнүн күнөөсүн четке кагышат, ал эми массалык баш аламандыктын активдүү катышуучулары өздөрүнүн күнөөсүн массалык баш аламандыктын жүрүшүндө жасалган кылмыш ишинин айрым эпизоддору боюнча гана моюнга алышат; 3) күбөлөрдүн базасы жана БИИИнын жүрүшүндө алынган маалыматтар бар, бирок массалык баш аламандыктын уюштуруучулары жана активдүү катышуучулары өздөрүнүн күнөөсүн жана сотко чейинки өндүрүш органдары тарабынан массалык баш аламандыктын жүрүшүндө жасалган кылмыштарга тиешеси бардыгын толук көлөмдө четке кагышат. Экинчи топ – далилдерди чогултуунун жана фиксациялоонун багытына, ошондой эле массалык баш аламандыктардын катышуучулары жасаган кылмыштардын жагдайларын аныктоого жараша: 1) массалык баш аламандыктар шартында жасалган кылмыштардан кийин кырдаалды турукташтырууга жетишүүдө кечиктирилгис тергөө аракеттерин жүргүзүү талап кылынат, мында далилденүүгө тийиш болгон жагдайларды аныктоо боюнча иш боюнча сотко чейинки өндүрүштү баштоо үчүн зарыл өбөлгөлөр түзүлгөн (укук тартиби органдары баш аламандыктарды локалдаштырышкан, согушуп жаткан тараптар ажырашкан, кырдаалды көзөмөлгө алышкан); 2) сотко чейинки өндүрүш органдарынын процессуалдык иш-аракеттери активдүү массалык баш аламандыктар уланып жаткан, укук коргоо органдарынын бөлүктөрү тарабынан каршылашкан тараптарды көзөмөлгө алуу тийиштүү натыйжага алып келбеген жагдайда болушу керек, бул анын атайын бөлүктөрүн тартуу менен аскердик операцияларды жүргүзүүгө алып келген; 3) зарыл болгон тергөө - ыкчам иш-чаралар массалык баш аламандыктардын жүрүшүндө талап-тонолгон мүлктү, колдонулуп жаткан куралды, кылмыштардын көмүлгөн курмандыктары эсепке алынбаган куралды табууга, укук коргоо органдарына жана башка булактардан келип түшкөн маалыматтарга таянуу менен табылган өлүктөрдү таанууга багытталган.

10. Массалык баш аламандыктарды жасоодо бир катар кылмыштардын бетин ачпай турган негизги факторлор: 1. түзүмү боюнча жетиштүү көп кырдуу кылмышты иликтөөдө өзгөчө кыйынчылыктарды жараткан өзгөчө жагдайлардын комплекси (иште биз көрсөткөн); 2. сапаты начар маалыматтардын чоң массивинин болушу, анын ичинде мүнөзү боюнча татаал болгон маалымат төмөнкүгө алып келет: а) болуп өткөн окуянын реалдуу көрүнүшүн калыбына келтирүүгө тоскоолдук кылат; б) мындай маалыматтын олуттуу көлөмүнүн көптүгү сотко чейинки өндүрүш органдары тарабынан массалык баш аламандыктарды тергөөнүн андан аркы жүрүшүнө таасир этүүчү жаңылыш версияларды чыгарууга шарт түзөт, бул кылмыш иши боюнча терс натыйжаларга алып келет; 3. алынган маалыматтарды чогултууда жана иштеп чыгууда сотко чейинки өндүрүш органдарына дайыма эле мындай милдеттерди чечүүгө жетишишпейт: а) айыпталуучулардын айрым катышуучулары жасаган криминалдык жосундарды жана массалык баш аламандыктардын айрым

эпизоддорундагы алардын ролун толук көлөмдө деталдаштырууга; б) иликтенип жаткан эпизоддордун айрым маанилүү жагдайлары аныкталбаган бойдон калат, ошондуктан массалык баш аламандык боюнча кылмыш ишинин материалдарында чагылдырылбай калат; 4. төмөн кесипкөйлүк, демек, тергөө субъекттеринин массалык баш аламандыкка тиешеси бар адамдардын чөйрөсү жөнүндө көрсөтүлгөн версияларды туура текшерүүнү тактикалык милдеттерди аныктоого жеткире албагандыгы, бул иш боюнча сотко чейинки өндүрүштүн андан аркы жүрүшүндө чагылдырылат; 5. башка тергөө ыкчам топтун катышуучулары тарабынан коюлган версияларды, ошондой эле айрым жактардын тергелип жаткан кылмыштарга тиешеси бар экендиги жөнүндө үчүнчү жактардан алынган маалыматтарды пассивдүүлүк жана этибарга албоо; 6. массалык баш аламандыктар боюнча типтүү тергөө кырдаалдары шарттуу мүнөзгө ээ, анткени практикалык жактан алганда, алардын негизги элементтерин түзгөн элементтер көбүнчө анын ар кандай айкалыштарында аралаш мүнөзгө ээ, бул тергөө аракеттеринин өндүрүшүн уюштурууда жана пландаштырууда аныктама боюнча сотко чейинки өндүрүш органдарынын ишин татаалдантат; 7. массалык баш аламандыктардын катышуучуларынын өздөрү тарабынан аларды жок кылууга умтулуунун фонунда кылмыш субъекттери, ошондой эле аларга таандык буюмдардагы жана объекттердеги издер жөнүндө далилдүү маалыматтын жетишсиздиги; 8. жасалган жосундарга тиешеси бар адамдарды издөө жана ашкерелөө боюнча ишке тартылган атайын кызматтардын ЫИИны уюштуруусунун жана жүргүзүүсүнүн натыйжалуулугунун жетишсиздиги; 9. кылмыштарды жасоого шектүүлөрдүн чөйрөсүн аныктоо жана алардын ачылбаган криминалдык жосундарга катыштыгын текшерүү боюнча криминалдык милиция кызматтарынын пайдаланылган формаларынын жана методдорунун жетик эместиги (конкреттүү регион боюнча криминалдык жүрүм-туруму бар адамдарды так криминалистикалык жана ыкчам эсепке алуунун жоктугу, ошондой эле алардын жасаган жосундары жөнүндө маалымдуулуктун жетишсиздиги, кылмыштык каттоонун жана эсепке алуунун учурдагы формалары боюнча шектүү адамдар жөнүндө маалымат берүүнүн формаларынын жана методдорунун жетик эместиги); 10. издөө үчүн аймактын чектелбегендиги

11. Массалык баш аламандыктарды иликтөөнү криминалистикалык жактан камсыз кылуу деңгээлин жогорулатуу үчүн төмөнкүлөр керек: 1) тергөө амалдарын жүргүзүүдө аларды протоколдоштурууда жана далилдүү маалыматты фиксациялоодо КТКнын кеңири спектрин пайдалануу, аларга камералары орнотулган учкучсуз учуучу аппараттарды, атайын программалык камсыздоосу бар компьютердик техниканы киргизүү керек; заманбап санариптик видеокамералар жогорку технологиялык санариптик видео жазууга мүмкүндүк берет; 3 D моделдөө технологиясы; 2) массалык баш аламандыктарга каршы күрөшүү боюнча укук коргоо органдарынын ишинде

программалык камсыздоону активдүү пайдалануу: а) сотко чейинки өндүрүш органдары үчүн маалыматтык тутумга автоматташтырылган жумуш ордун кеңири киргизүү, бул тергөө милдеттерин чечүү үчүн зарыл болгон маалыматтардын автоматташтырылган банкын натыйжалуу пайдаланууга мүмкүндүк берет; б) массалык баш аламандыктар жөнүндө иштер боюнча ар кандай булактардан келип түшкөн маалыматтарды иштеп чыгуунун автоматташтырылган тутумдарын пайдалануу; автоматташтырылган маалыматтык – издөө тутумдары; автоматташтырылган маалыматтык-сурап билүү тутумдары. 3) бир катар тутумдарды интеграциялоо жолу менен жаңы маалыматтык криминалистикалык технологияларды иштеп чыгуу талап кылынат, ал уюшкан кылмыштуулуктун катышуусу менен каралып жаткан көрүнүшкө каршы атайын комплексти билдирет, бул тергөөнүн натыйжалуулугун жогорулатууга гана эмес, алардын көрүнүштөрүнүн тенденцияларын болжолдоого да мүмкүндүк берет. 4) укук коргоо органдарынын практикасына генотипоскопиялык изилдөөнү киргизүү, мында ДНК - талдоо методунун негизинде кылмыштардын бүтүндөй чөйрөсүн камтыган, анын ичинде оор жана өзгөчө оор жосундардын категориясына кирген массалык баш аламандыктарды тергөөдө сотко чейинки өндүрүш органдары тарабынан коюлган милдеттерди кыйла так жана кыска мөөнөттө чечүүгө мүмкүндүк берет. 5) Кыргыз Республикасында ыкчам кызыкчылык туудурган жактардын фонотекаларын жана видеотекаларын активдүү пайдалануу. Кыргызстанда “Видеотека” жана “Фонотека” сыяктуу криминалистикалык эсепке алууну киргизүү массалык баш аламандыктардын жүрүшүндө жасалган кылмыштардын бетин ачууну жана иликтөөнү криминалистикалык камсыздоодо маанилүү ролду ойнойт. 6) эки бөлүмдөн турган криминалистикалык эсептин “одорологиялык эсеп” сыяктуу түрү көңүл бурууга татыктуу: а) ачылбаган кылмыштар болгон жерден алынган одорологиялык маалыматтардын маалымат базасы; б) эсепке алуучу адамдардын жыт үлгүлөрүнүн маалыматтар базасы. Эсепке алуунун мындай түрүн киргизүү жана пайдалануу алар боюнча экспертиза дайындоого, иликтөөгө мүмкүндүк берет, бул тергелип жаткан кылмыш иштери боюнча далилдердин булагы болуп калат. Ыкчам-криминалистикалык кызматтын ишмердигиндеги инновациялардын жогоруда аталган тизмеси толук болуп саналбайт, алар тарабынан криминалистикалык эсепке алууну, техникалык - криминалистикалык каражаттарды жана ыкмаларды пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатуунун жолдору дайыма изделүүдө. 7) эсепке алууну борборлоштуруу, каралып жаткан иштердин категориясын ачууда жана иликтөөдө маанилүү роль ойногон микрообъекттердин, микро талчалардын картотекаларын автоматташтыруу маселелери өз чечимин талап кылат.

12. Жасалган криминалдык жосундардын адамдарын жана жагдайларын табуу, аныктоо максатында төмөнкүлөрдү жасоо талап кылынат: 1) негизинде

алар менен байланышкан адамдардын криминалдык окуялары жөнүндө реалдуу мейкиндик – убактылуу маалыматтарга жакын турган маалыматтык моделдин негизинде түзүлгөн “санариптик ыкчам кырдаалды” пайдалануу; 2) санариптик профилдештирүү методун колдонуу максатка ылайыктуу, мында маалыматты изилдөө жана талдоо ЭЭМнын жардамы менен жүргүзүлөт; 3) санариптик жана салттуу моделдөөгө комплекстүү мамилени пайдалануу болуп өткөн криминалдык жосундар боюнча кийинки картинаны кайра түзүүгө мүмкүндүк берет (айрым эпизоддор боюнча да, ошондой эле жалпы эле жалпы “картина” боюнча да), бул массалык баш аламандыктардын активдүү катышуучуларын издөө багытын аныктоого мүмкүндүк берет; 4) математикалык моделдештирүүнү колдонуу ал боюнча алгоритмди аныктоого мүмкүндүк берет, ал боюнча адис тарабынан алдын ала түзүлгөн профиль боюнча массалык баш аламандыктардын катышуучусу аныкталат; 5) сөздүн мазмунун жана өзгөчөлүгүн, ошондой эле жалпысынан Интернет тармагында баарлашуудан: алардын асоциалдык орнотулушунан, массалык тартипсиздиктердин потенциалдуу лидерлеринен; пландаштырылган массалык иш-чаралардын тематикасы жана алардын жүрүшүндө тартипсиздиктерди уюштурууну пландаштыруу, анын негизинде массалык тартипсиздиктердин жүрүшүндө айрым катышуучулардын жүрүм-турум үлгүсүн түзүү.

13. Массалык баш аламандыктардын шарттарында жасалган кылмыштарды ачуунун жана тергөөнүн натыйжалуулугун жогорулатуу, ошондой эле алардын алдын алуу максатында ДНК – анализди ишке ашырууга багытталган мамлекеттик деңгээлдеги иш-чаралардын комплексин жүргүзүү зарыл, атап айтканда: 1) Экстремисттик көрүнүштөр менен коштолгон оор кылмыштардын чөйрөсүн иликтөөдө эң тыгыз эл аралык кызматташтыкты камсыз кылуу үчүн мамлекеттик мыйзамдарга ылайык Интерполдун каналдары аркылуу ДНК профилдерин алмашуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуу үчүн эл аралык стандарттарды колдогон ДНК маалыматы үчүн ылайыкташтырылган автоматташтырылган издөө-идентификациялык программаны иштеп чыгуу. 2) Кыргызстандын жана жалпысынан Орто Азиянын популяцияларынын ДНКсынын глобалдык маалыматтар базасын түзүү, бул ДНК-тестирлөөнүн натыйжаларын туура чечмелөөгө, айырмачылык деңгээлин баалоого жана окшош популяцияларга салыштырмалуу генетикалык анализ жүргүзүүгө мүмкүндүк берет. 3) укук коргоо органдарын маалыматтык камсыздоого жаңы маалыматтык технологияларды жана компьютердик техниканы киргизүү боюнча сунуштамаларды иштеп чыгуу, ошондой эле массалык баш аламандыктардын шарттарында жасалган кылмыштарды жана алар менен коштолгон башка оор жана өзгөчө – оор криминалдык жосундарды тергөөдө криминалистикалык каттоонун маалыматтарын түзүүнүн жана пайдалануунун процессуалдык аспектилерин аныктоо. 4) Генотипоскопиялык технология кылмышкер тарабынан биологиялык из калтырылышы мүмкүн болгон

массалык баш аламандыктар жөнүндө иштер боюнча кылмыш иликтөөнүн ар бир процессинин ажырагыс жана жалпы кабыл алынган бөлүгү болуп калышы үчүн КР ИИМинин аймактык ыкчам-криминалистикалык бөлүмдөрүнүн алдында генотипоскопиялык лабораторияларды түзүүнү жана каржылоону кароо. 5) Интерполдун талаптарына ылайык келген ДНКнын эл аралык базасын түзүү, онлайн режиминде иштөө мүмкүнчүлүгүн жана катышуучуларга улуттук мыйзамдарды сактоо менен ДНКнын профилдерин каттоо мүмкүнчүлүгүн, ошондой эле жеке издөө сурамдарын ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүн берет. 6) квалификацияны жогорулатуунун алкагында генотипоскопиялык изилдөөлөрдүн (экспертизалардын) мүмкүнчүлүктөрү, ДНК-изилдөөгө жиберилүүчү буюмдук далилдерди табуу, фиксациялоо жана алуу эрежелери, кылмыш жасоого тиешеси бар адамдарды аныктоонун маанилүү инструменти катары ДНКнын маалыматтар базалары боюнча окутуу курстарын (тренингдерди) киргизүү.

14. Массалык баш аламандыктардын алдын алуу жана чектөө боюнча ыкчам кызматтардын ишинин негизги багыттары төмөнкүлөр болууга тийиш: 1) Массалык баш аламандыктарды өткөрүү боюнча башталган даярдык иш-чаралары жөнүндө күбөлөндүрө турган фактыларга келип түшкөн билдирүүлөргө өз убагында чара көрүү; 2) Калктын терс эмоционалдык маанайынын фонунда криминогендик кырдаалдын мүмкүн болуучу өнүгүшүн болжолдоо жана ыкчам кырдаал жөнүндө түшкөн маалыматтарды баалоо; 3) калктын массалык баш аламандыктарга катышуусу үчүн триггер болуп калышы мүмкүн болгон потенциалдуу детерминисттик факторлорду аныктоо (мисалы: саясий, социалдык-экономикалык, улуттар аралык); 4) пландаштырылган тынч коомдук иш-чараларды өткөрүүнүн жүрүшүндө болжолдонгон инциденттерге жол бербөө боюнча алдын алуучу мүнөздөгү чараларды көрүүгө; 5) массалык баш аламандыктарды жасоо үчүн детерминант болуп калышы мүмкүн болгон тышкы факторлорду, анын ичинде башка кылмыштуу ойго жетишүү үчүн айрым кызыкдар жактарды нейтралдаштыруу же минималдаштыруу боюнча чараларды аныктоого жана көрүүгө; 6) массалык баш аламандыктарды атайылап жаратышы мүмкүн болгон потенциалдуу субъекттерге карата зарыл иш-чараларды табуу жана өткөрүү боюнча иштерди жүргүзүү, атап айтканда: а) зордук-зомбулук жана башка мүнөздөгү кылмыштарды жасоого жол бербөө жана келип чыккан көйгөйлөрдү чечүүнүн башка укукка каршы ыкмаларын пайдалануу боюнча аларга түзөтүүчү таасир көрсөтүү үчүн айрым тобокелдик топторун аныктоо; б) оппозициялык саясий партиялардын жана коомдук кыймылдардын, ошондой эле башка өкмөттүк эмес уюмдардын лидерлери менен коомдук-саясий акцияларда инциденттерди болтурбоо жана жалган ушактарды таратуу жолу менен терс жагдайды козгоо боюнча жолугушууларды уюштуруу жана өткөрүү, бул социалдык чыңалуунун күчөшүнө алып келиши мүмкүн; в) уюшкан кылмыштуулукка, ошондой эле белгилүү бир багыттагы

кылмыштары үчүн жаза өтөп жаткан адамдарга көзөмөлдүү күчөтүү (мисалы: экстремизм, террористтик актыларды жасоо жана башка оор жана өзгөчө оор зомбулук кылмыштары); 7) талап кылынган маалыматтарды чогултуу, ошондой эле экстремисттик көрүнүштөргө каршы аракеттенүү боюнча укук коргоо органдарынын ыкчам кызматтарынын ишин маалыматтык жактан камсыз кылуу; 8) жарандардын коопсуздугун камсыз кылуу боюнча чараларды өз убагында көрүү жана алардын нормалдуу жашоо-турмушу үчүн шарттарды колдоо үчүн чаралардын комплексин кабыл алуу.

15. Тергөө органдары менен ыкчам кызматтардын өз ара аракеттенүүсүнүн жүрүшүндө төмөнкүдөй талаптарды бөлүп чыгаруу негиздүү болуп саналат: биринчи, ыкчам издөө ишин жөнгө салуучу мыйзам актыларынын колдонуудагы ченемдеринин талаптарын сактоо, мында негизги шарттар болуп төмөнкүлөр саналат: жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин сактоо жана аларды массалык баш аламандыктардын жүрүшүндө жасалуучу кылмыштуу кол салуулардан натыйжалуу коргоо боюнча ченемдик укуктук актыларда каралган бардык чараларды ишке ашыруу; - кылмыш-жаза процессинин катышуучуларынын өмүрүнө жана ден соолугуна коркунуч келтириши мүмкүн болгон каражаттарды жана усулдарды пайдаланууга тыюу салуу; - тергөө органдарынын жана ыкчам кызматтардын иши мыйзамдарда белгиленген өз компетенциясынын чегинде жүзөгө ашырылууга тийиш жана тергөө ишин массалык баш аламандыктарды тергөөнүн жүрүшүндө пайдаланылуучу башка адамдар менен аралаштырууга жол бербөө; - массалык баш аламандыктар жөнүндө иштер боюнча сотко чейинки өндүрүштүн жүрүшүндө колдонулуучу чаралардын өлчөмдөштүгү; - атайын мыйзамдар менен регламенттелүүчү массалык баш аламандыктарды иликтөөнүн жүрүшүндө ачык жана жашыруун БИИИны өткөрүүнүн шарттарын жана тартибин сактоо; - БИИИны жүргүзүүгө укуктуу кызматтардын чектелүүлүгү. Экинчи талап – бул массалык баш аламандыктар жөнүндө иштер боюнча сотко чейинки өндүрүш органдарынын уюштуруучу ролун аткаруу, прокуратура органдарына караштуу болгон же тергөө сотунун санкцияларды алууну талап кылган учурларды кошпогондо, чечим кабыл алууда процессуалдык өз алдынчалуулук. Үчүнчү – сотко чейинки өндүрүштүн жүрүшүн макулдашылган пландаштыруу жана БИИИсын өндүрүшүндө жана массалык баш аламандыктар жөнүндө иштер боюнча өзгөчө спецификага ээ болгон процессуалдык иш-аракеттерде каражаттарды жана иш ыкмаларын тандоого карата ыкмалардын комплекстүүлүгү. Төртүнчү – массалык баш аламандыктар жөнүндө иштер боюнча бардык тергөө субъекттеринин жеке жоопкерчилиги жана өз алдынчалыгы, алардын иши аларга жүктөлгөн укуктарга жана милдеттерге жараша КЖПКнин ар кандай ченемдик актылары жана ченемдери менен жөнгө салынышы мүмкүн, ошондой эле мында массалык баш аламандыктардын курамына кирген кылмыштардын чөйрөсү боюнча талап кылынган маалыматты издөө, чогултуу жана табуу

боюнча иштин колдонулган формалары жана ыкмалары. Бешинчи – иштердин ушул категориясын натыйжалуу иликтөө максатында массалык баш аламандыктар жөнүндө иштер боюнча туруктуу негизде ыкчам маалымат алуу максатында атайын тергөө аракеттерин жүргүзүүдө өз ара аракеттенүүнүн үзгүлтүксүздүгү. Алтынчы - КЖПКда каралган учурларда массалык баш аламандыктар жөнүндө иштер боюнча сотко чейинки өндүрүш жүргүзүүдө, ошондой эле БИИИсын өндүрүүдө, өзгөчө уюшкан кылмыштуулукка катышкан кылмыштарды жасоодо жашырындуулуктун режимин сактоо.

Изилдөөлөрдүн натыйжаларын апробациялоо. Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча Ош мамлекеттик университетинин юридика факультетинин студенттеринин окуу процессине айкалыштыруу тууралуу киргизүү актысы алынган:

Диссертациянын жыйынтыктарын басылмаларда чагылдыруунун толуктугу. Диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндө алынган негизги жыйынтыктар 5 илимий басылмада чагылдырылган.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Иштин түзүмү изилдөөнүн максаттары жана милдеттери менен шартталган, өзүнө кириш сөздү, үч бапты, алты бөлүмдү, корутундуну, пайдаланылган адабияттардын тизмесин жана тиркеме камтыйт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Кириш сөздө диссертациянын темасынын актуалдуулугу; диссертациянын темасынын ири илимий программалар (долбоорлор) жана негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы; изилдөөнүн максаты жана милдеттери; иштин илимий жаңылыгы; алынган натыйжалардын практикалык мааниси; коргоого алып чыгуучу диссертациянын негизги жоболору; изденүүчүнүн жеке салымы; изилдөөлөрдүн жыйынтыктарынын апробациясы; диссертациянын натыйжаларынын басылмаларда толук чагылдырылышы; диссертациянын түзүмү жана көлөмү ачылат.

1-бап “Массалык баш аламандыктарды криминологиялык криминалистикалык талдоо жана алардын пайда болушуна таасир этүүчү негизги факторлор” төмөнкү бөлүмчөлөрдү камтыйт: “1.1 Массалык баш аламандык: алардын жайылышынын себептик комплекси жана маңызы”, “1.2 Массалык баш аламандыктарды криминологиялык криминалистикалык талдоо жана аларды комплекстүү классификациялоо”, “1.2.1. Массалык баш аламандыктардын криминалистикалык мүнөздөмөсү”, “1.2.2. Массалык баш аламандыктардын катышуучуларынын криминологиялык-криминалистикалык мүнөздөмөсү”

Жүргүзүлгөн комплекстүү талдоо статистикалык маалыматтар массалык баш аламандыктардын таралышы менен иштин реалдуу абалын чагылдырбай тургандыгын көрсөттү. Бул кылмыштар менен тыгыз байланышкан, укукка каршы жосундар (коомдук тартипти топтошуп бузуу, ээнбаштык, куралды

басып алуу фактылары, улуттук же диний негиздеги кагылышуулар, бийлик жана башкаруу органдарынын имараттарына кол салуу ж.б.) иш жүзүндө массалык баш аламандыктын бир түрү болуп саналат.

Жалпысынан алганда, массалык баш аламандык шартында жасалган, анын ичинде кылмыштардын мүнөздөмөсү, билимдин ар кандай тармактары боюнча маалыматтардын жыйындысы болуп саналат – кылмыш-жаза укугу, криминология, саясат таануу, психология жана башкалар. Анын толук сыпаттамасы чыныгы криминалистикалык гана эмес, билимдин аталган тармактарынын кошулушунан алынган маалыматтардын жыйындысынан турат.

Массалык баш аламандыктардын жүрүшүндө (КР Кылмыш – жаза кодексинин 2021-ж. ылайык) кылмыштар болушу мүмкүн деп эсептейбиз: башка беренелердин белгилери боюнча, атап айтканда: адамды өлтүрүү (КР КЖК 122); ден соолукка оор залал келтирүү (КР КЖК 130); ден соолукка анча оор эмес залал келтирүү (КР КЖК 131); ден соолукка жеңил залал келтирүү (КР КЖК 136); зордуктоо (КР КЖК 154); сексуалдык мүнөздөгү зомбулук аракеттер (КР КЖК 155); турак жайдын кол тийбестигин бузуу (КР КЖК 194); тынч чогулушту өткөрүүгө же ага катышууга тоскоолдук кылуу (КР КЖК 201); баланы кылмыш жасоого тартуу (КР КЖК 180); уурдоо (КР КЖК 205); тоноо (КР КЖК 206); каракчылык (КР КЖК 207); башка бирөөнүн мүлкүн жок кылуу же бузуу (КР КЖК 216); Куралды, ок-дарыларды мыйзамсыз жүгүртүү (КР КЖК 267); атуучу куралды уурдоо же опузалап алып коюу (КР КЖК 271); маркумдун сөөгүн жана мүрзөнү мазактоо (КР КЖК 164); транспорт каражаттарын же каттоо жолдорун жараксыз абалга келтирүү (КР КЖК 314); бийликти күч менен басып алууга ачык чакырыктар (КР КЖК 327); расалык, этностук, улуттук, диний же региондор аралык кастыкты (араздашууну) козутуу (КР КЖК 330); бийлик өкүлүн коркутуу же ага карата зомбулук (КР КЖК 374); эл аралык коргоону пайдаланган жактарга же мекемелерге кол салуу (КР КЖК 408);

Берилген илимий квалификация биринчиден тараптардын көп түрдүүлүгүн, массалык баш аламандыктарды жасоо механизминин мүнөздүү белгилерин жана касиеттерин чагылдырат; экинчиден, массалык баш аламандыктарды жасоо ыкмалары жөнүндө билимдерди пайдалануу массалык баш аламандыктардын жүрүшүндө жасалган кылмыштардын ар кандай белгилеринин, сотко чейинки өндүрүштүн жүрүшүндө табылган материалдык издердин ортосунда ассоциативдик байланыштарды түзүүгө жана ошону менен далилденүүгө тийиш болгон кылмыштардын салкындыгын аныктоого; үчүнчүдөн, массалык баш аламандыктардын жүрүшүндө жасалган кылмыштарга белгилүү бир адамдардын катыштыгынын жагдайларын аныктоого; төртүнчүдөн, коомго жат мамиленин терендигин жана мотивациялык багытын жана кылмыш жасоого тиешеси бар адамдардын психологиялык касиеттеринин өзгөчөлүктөрүн аныктоого; бешинчиден,

массалык баш аламандыктарды уюштуруучулардын типтүү өзгөчөлүктөрүн талдоого жараша алгачкы текшерүү органдарына кырдаалга ээ болууга жана түзүлгөн жагдайларды эске алуу менен тактикалык чечимдерди кабыл алууга мүмкүндүк берет.

Автор бул категориядагы иштер боюнча ККМ төмөнкү түзүмүн сунуш кылат, ал төмөнкү элементтерден турат: массалык баш аламандыктарга кылмыштардын пайда болушунун, жасалышынын жана жашырылышынын типтүү жагдайлары; массалык баш аламандыктарда жасалуучу кылмыштардын мүнөзү жана чөйрөсү; кылмыш жасагандардын өзгөчөлүктөрү жана инсандык белгилери; массалык баш аламандыктардын жүрүшүндө кылмыштардын алгачкы, кийинки жана акыркы этаптарында түзүлүүчү криминалдык кырдаалдардын өзгөчөлүктөрү; кылмыштарды даярдоо, жасоо жана жашыруу механизмдеринин өзгөчөлүктөрү; массалык баш аламандыктардын жүрүшүндө кылмыштарды жасоонун пайдаланылуучу каражаттарынын жана ыкмаларынын өзгөчөлүктөрү; массалык баш аламандыктарды жүргүзүү жолу менен уюмдун максаттарын жана активдүү катышуучуларды ишке ашырууда маалыматтык технологияларды пайдалануунун өзгөчөлүктөрү; коштолгон кылмыш жосундарынын көрүнүштөрүн жана процесстерин, ошондой эле аларды курчап турган предметтерди өзүнө камтыган массалык баш аламандыктардын предметинин өзгөчөлүктөрү.

Автор тарабынан берилген илимий квалификация биринчиден тараптардын көп түрдүүлүгүн, массалык баш аламандыктарды жасоо механизминин мүнөздүү белгилерин жана касиеттерин чагылдырат; экинчиден, массалык баш аламандыктарды жасоо ыкмалары жөнүндө билимдерди пайдалануу массалык баш аламандыктардын жүрүшүндө жасалган кылмыштардын ар кандай белгилеринин, сотко чейинки өндүрүштүн жүрүшүндө табылган материалдык издердин ортосунда ассоциативдик байланыштарды түзүүгө жана ошону менен далилденүүгө тийиш болгон кылмыштардын салкындыгын аныктоого; үчүнчүдөн, массалык баш аламандыктардын жүрүшүндө жасалган кылмыштарга белгилүү бир адамдардын катыштыгынын жагдайларын аныктоого; төртүнчүдөн, коомго жат мамиленин тереңдигин жана мотивациялык багытын жана кылмыш жасоого тиешеси бар адамдардын психологиялык касиеттеринин өзгөчөлүктөрүн аныктоого; бешинчиден, массалык баш аламандыктарды уюштуруучулардын типтүү өзгөчөлүктөрүн талдоого жараша алгачкы текшерүү органдарына кырдаалга ээ болууга жана түзүлгөн жагдайларды эске алуу менен тактикалык чечимдерди кабыл алууга мүмкүндүк берет.

Иште массалык баш аламандыктардын шарттарында жасалган кылмыштардын көп пландуу криминалистикалык мүнөздөмөсүн түзүү үчүн интеграцияланган түрдө көрсөтүлгөн кылмыштардын бир типтүү жагдайлары

тана камтылууга тийиш экендиги далилденген, бул мазмуну боюнча татаал түзүм болуп саналат.

Массалык баш аламандыктын маңызы болуп көпчүлүктүн белгилүү бир бөлүгүн түзгөн, массалык баш аламандыктын жүрүшүндө деструктивдүү иштерди жасаган уюштуруучулар, шыкакчылар, активдүү катышуучулар, өздөрүнүн криминалдык максаттарын көздөгөн уюшкан кылмыштуулуктун мүчөлөрү, массалык баш аламандыкка активдүү жана түз катышкан пассивдүү катышуучулар кабыл алынбай, бирок ошол эле учурда топтун маңызына өзүнүн катышуусу менен гана таасир этээри баса белгиленет.

2 – бап “Изилдөө методологиясы” “Предмет, объект жана изилдөө методологиясы” бөлүмүнөн турат.

Ар кандай илимде, анын ичинде юридикалык илимде изилдөө предмети болуп, коомдук процесстердин жана кубулуштардын ортосундагы болгон байланыштар саналат, алардын аныктамасында каралып жаткан маселенин негизги талаш – тартыштуу же көйгөйлүү аспектилер илимде болгон позицияларды, ошондой эле практиканын материалдарын эске алуу менен баяндалууга тийиш. Алынган материалдык кубулуштарды изилдөө процесси изилдөө радиусу изилдөө объектиси катары аныкталат. Мындан улам, автор изилдөө объектисин жана предметин аныктайт.

Изилдөөнүн предмети болуп: 1) кылмыш-жаза жана кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдардын ченемдери; 2) уюштуруу – укуктук иш-аракеттер, массалык баш аламандыктардын шартында кылмыштардын бетин ачууну жана тергөөнү криминалистикалык камсыз кылуу тутуму, иштердин ушул категориясын иликтөөнүн мыйзам ченемдүүлүгүнүн өзгөчөлүктөрү; 3) ЫИИнын, кылмыш иштеринин материалдары, ошондой эле уюштуруу-башкаруу документтери саналат.

Изилдөөнүн объектиси катары - массалык баш аламандыктардын шарттарында жасалган кылмыштардын бетин ачууну жана тергөөнү методикалык-криминалистикалык камсыздоо тутуму жана мындай иштин жүрүшүндө ишке ашыруудан субъекттердин ортосундагы түзүлгөн уюштуруу-укуктук мамилелер саналат.

Диссертациялык иштин теориялык изилдөө методологиялык негиз жалпы илимий мамилелерге ылайык, билим диалектикалык ыкмасы негизги жоболорун түзгөн, бул теория менен практиканын ортосундагы байланышты, түрлөрү жана изилдөө предмети мазмуну, иштеп чыгуу жана карап кылмыш-жаза укуктук кубулуштун сапаттык өзгөрүүлөрү, атайын изилдөө методдорунун жыйындысын чагылдырууга мүмкүндүк берет.

Изилдөөнүн жүрүшүндө төмөнкү методдор колдонулган:

1. каралып жаткан изилдөө маселеси боюнча юридикалык илимдеги позицияларга талдоо жүргүзүүдө мазмундук анализ колдонулган.

Изилдөөнүн бул методологиясынын алкагында биз теориялык материалдарга талдоо жүргүздүк, алардын арасында: илимий публикациялар (макалалар, докладдар), монографиялар, диссертациялар жана Кыргыз Республикасынын, ошондой эле КМШнын башка өлкөлөрүнүн окумуштуу-юристаринин авторефераттары.

2. Салыштырма-укуктук талдоо – Кыргыз Республикасынын мурда колдонулган жана колдонуудагы кылмыш-жаза жана кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдарынын ченемдерин салыштырууда, ошондой эле КМШ өлкөлөрүнүн ченемдерин салыштырууда колдонулган. Салыштырмалуу-укуктук талдоо изилдөө алдыга коюлган негизги аспектилерин аныктоого мүмкүндүк берди.

3. Диалектикалык ыкма массалык баш аламандыктын шартында кылмыш жасоонун факторлорун ачууга, белгилерди жана кубулуштун феноменин аныктоого мүмкүндүк берди.

4. Синтез ыкмасы аркылуу массалык баш аламандык жана алардын шартында жасалган кылмыш маселелерине автордун көз карашы берилет.

5. Формалдуу-юридикалык ыкма кылмыштын бул категориясын ачууда жана иликтөөдө көйгөй жараткан мыйзамдардагы кемчиликтерди ачууга жана аныктоого өбөлгө түздү.

6. Тутумдуу – түзүмдүк анализ ыкмасы тигил же бул кырдаалда массалык баш аламандыктын пайда болушуна шарт түзгөн факторлорду жана шарттарды аныктоого өбөлгө түзгөн.

7. Логикалык-укуктук ыкма аныктоо жана массалык баш аламандык тергөө соттук методологиясы түзүмүнүн элементтерин талдоого мүмкүндүк берди.

8. Тутумдук изилдөө жана моделдөө ыкмалары ар кандай теориялык жоболордун негизинде “массалык баш аламандык” түшүнүгүн жана кылмыштын бул түрүнүн типтүү моделдерин тактоого мүмкүндүк берди.

3 – бап “Массалык баш аламандыкты иликтөөнү криминалистикалык жактан камсыз кылуунун өзгөчөлүктөрү жана ага каршы аракеттенүүнүн негизги жолдору” үч бөлүмдү камтыйт: “Массалык баш аламандыктарды иликтөөнү методикалык - криминалистикалык жактан камсыз кылуу”, “Массалык баш аламандыктарды ачууда жана иликтөөдө ыкчам-издөө кызматтарынын ишиндеги өз ара аракеттенүүнүн өзгөчөлүктөрү”, “Массалык баш аламандыктарды ачууда жана иликтөөдө заманбап илимий-техникалык жетишкендиктер”.

Автор каралып жаткан чөйрөдө кылмыштарды ачуу жана иликтөө боюнча укук коргоо органдарынын иши менен кылмыш-жаза мыйзамынын ченемдеринин өз ара байланышы бар экендигин туура деп эсептейт. Анткени, бир жагынан дал ушул КЖКнин ченемдеринен улам массалык баш аламандыктар жөнүндө иштер боюнча кылмыштарды тергөөнүн жүрүшүндө сотко чейинки өндүрүш органдары тарабынан чечилүүгө тийиш болгон милдеттер түзүлөт, ал эми экинчи жагынан жасалган криминалдык жосундун

жагдайларын аныктоонун жана адамдардын белгилүү чөйрөсүн кылмыш-жаза жоопкерчилигине тартуунун ийгилиги жана натыйжалуулугу артыкчылыктуу коюлган милдеттерге көз каранды.

Мыйзам чыгаруучу тарабынан түзүлгөн курамдын сапатына жараша - тергөөнүн методологиялык негизи көз каранды, мында массалык баш аламандыктар өзүнө иш-аракеттердин жана жагдайлардын тутумун камтый тургандыгын эске алуу зарыл, мында алардын жыйындысында алар коомдук коркунучту жаратат жана кандайдыр бир өзүнчө иш – аракет эмес, кылмыш катары квалификацияланат.

Автордун айтымында, массалык баш аламандыктын өнүгүү процессин төмөнкү этаптарга бөлүүгө болот: 1. Массалык баш аламандыктарды жасоо механизминин баштапкы этабында протесттердин пайда болушунун себептери жана негиздери түзүлөт (терс мүнөздөгү ушактардын, божомолдордун өсүшү, жайылтуу максатында митингдерди, демонстрацияларды уюштуруу аракеттери бул максатта болгон тартипти же бийликти өзгөртүүгө же ал тургай кулатууга чакырыктарга багытталган чагымчыл баракчалар, макалалар жана башка мыйзамсыз адабияттар, улуттук кастыкка, башка динге ишенген адамдарга касташууга чакырыктар таратылат [Енгибарян В.Г. *Криминалистическая теория расследования массовых беспорядков (по материалам Республики Армения и Российской Федерации): монография. Москва, 2014. С.96*]. 2. Негизги этап эки этапка бөлүнүшү керек: а) массалык баш аламандыктын токтоосуз башталышы, анда зордук-зомбулук жана агрессивдүү аракеттерди жасоого даяр болгон топ элдин жүрүм-туруму өзгөрөт; б) массалык баш аламандыктын кульминациялык баскычы, бул бир катар башка кылмыштарды түзүү механизминин башталышы болуп саналат, атап айтканда: талкалоолор жана башка кыйратуучу аракеттер, укук тартибинин кызматкерлерине массалык баш ийбөө жана зомбулук актыларын жасоо, талап-тоноо, өлтүрүү, зордуктоо, барымтага алуу, мамлекеттик имараттар, сот адилеттигин жүзөгө ашырууга тоскоолдук кылуу, жарандарга жана милиция кызматкерлерине карата курал, жардыруучу түзүлүштөрдү колдонуу. Бул учурда эл “формалдуу эмес лидерлердин” карамагынан чыгып, көзөмөлсүз, башкарылгыс күч болуп калат (мисалы, 2005-жылдын мартында Бишкек шаарында болгон массалык баш аламандык учурунда Ак үйдү басып алууда ушундай жагдай болгон). Ал ар дайым жаңы мүчөлөрдү өз катарына тартат. 3. Эки компонент менен мүнөздөлгөн массалык баш аламандык механизминин акыркы этабы эки толуктоочудан турат: а) массалык баш аламандыктардын басаңдашы, көпчүлүктүн агрессивдүүлүгүнүн төмөндөшү байкалат, ал укук тартиби органдарынын таасири астында өзүнчө топторго бөлүнөт жана массалык баш аламандыктардын бир катар агрессивдүү катышуучулары кармалууга тийиш; б) массалык баш аламандыктын уюштуруучуларынын жана активдүү катышуучуларынын аракеттерине тиешелүү, тактап айтканда, укук коргоо

органдарынын кызматкерлери тарабынан жарандарга карата өзүм билемдик жана кайдыгерлик жөнүндө чагымчыл ушактар айтылып, бул коомдо чыңалуу абалына жана массалык баш аламандыктын айрым катышуучулары тарабынан айрым провокацияларды өткөрүүгө алып келет. Кылмыштардын издерин жана анын кесепеттерин жашыруу аракеттерин байкоого болот.

Тергөөнүн баштапкы этабынын милдеттери массалык баш аламандыктардын шарттарында жасалган кылмыштардын бетин ачууну жана иликтөөнү криминалистикалык жактан камсыз кылуу боюнча уюштуруу – башкаруу ишмердиги менен шартталгандыгы белгиленет, ал өзүнө төмөнкүлөрдү камтыйт: 1) массалык баш аламандык шарттарында сотко чейинки өндүрүш органдарынын натыйжалуу ишин техникалык-криминалистикалык камсыз кылуу тутумунун дайыма даярдыгынын талап кылынган шарттарын сактоо; 2) ИИБнүн криминалдык кызматтарын жана улуттук коопсуздук органдарынын атайын бөлүмдөрүн аткаруучулук деңгээлде криминалистикалык камсыздоо боюнча ишти башталган массалык баш аламандыктар жөнүндө маалымат түшкөндөн кийин биринчи сутканын ичинде талаптагыдай уюштуруу; 3) кылмыштын бул категориясын ачууда жана териштирүүдө криминалистикалык камсыз кылуу тутумунун мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашырууну сотко чейинки өндүрүш башталгандан кийин бир нече сутканын ичинде уюштурууну; 4) сотко чейинки өндүрүш органдары, криминалистикалык атайын кызматтар тарабынан массалык баш аламандыктын жүрүшүндө жасалган кылмыштардын жагдайларын белгилөө боюнча чаралар көрүлөт; 5) массалык баш аламандыктын жүрүшүндө кылмыштын куралдарын, талап-тонолгон мүлктү табууга жана алып коюуга багытталган издөө иш-чараларын уюштуруу жана өткөрүү; 6) дайынсыз жоголгон адамдарды издөөнү, анын ичинде издөө техникалык каражаттарын жана маалымат технологияларын колдонуу менен уюштурууну.

Автордун позициясынан алганда, тергөө этаптарында ушул категориядагы иштер боюнча адамдарды суракка алууда көрсөтмөлөрдү натыйжалуу алууга тоскоол болгон негизги көйгөйлөр болуп төмөнкүлөр саналат: 1. Татаалдык каралып жаткан кылмыштын өзгөчөлүгүнөн келип чыгат, тактап айтканда массалуулуктан жана айкындуулуктан суракка алынуучу адамдардын олуттуу чөйрөсү байкалат, бул сотко чейинки өндүрүш менен байланышкан маселелерди андан ары чечүү үчүн аны кылдат талдоону талап кылган маалыматтын “ашыкчалыгын” гана эмес, ошондой эле массалык баш аламандыктын башка катышуучулары менен баарлашуунун жүрүшүндө бир күбөлөрдүн бири-бирине берген көрсөтүүлөрүнүн таасири да алып келет. 2. Массалык баш аламандыктардын активдүү катышуучулары, кээде алардын уюштуруучулары жөнүндө, ошондой эле массалык баш аламандыктардын жүрүшүндө жасалган кылмыштардын жагдайлары жөнүндө маалыматка ээ болгон айрым жабырлануучулар жана күбөлөр өч алуудан корккондуктан, анын

ичинде жакын адамдарына карата да көрсөтмө берүүнү каалашпайт. 3. Күбөлөрдөн, жабырлануучулардан объективдүү көрсөтмөлөрдү алуу үчүн тоскоолдук болуп аны курчап турган чындыкты кабылдоонун шайкештигине таасир этүүчү психологиялык фактор саналат, ошондуктан массалык баш аламандыктын жүрүшүндө болгон бир катар эпизоддорду сүрөттөөдө жаңылыштык болушу мүмкүн. 4. Күбөлөрдүн көрсөтмөлөрү массалык баш аламандыктардын жүрүшүндөгү криминалдык жосундардын ошол эле эпизоддорун сүрөттөөдө аларды кабылдоонун, жаттоонун, кесиптик стереотиптердин, эс тутумдун жана эмоционалдык компоненттин өзгөчө өзгөчөлүктөрүнөн улам бири-бирине карама-каршы келиши мүмкүн, бул тергөө органдарын адаштырууга алып келет. 5. Жабыр тарткандар жана күбөлөр массалык баш аламандыктарда өздөрү катышкан учурларда, бир жагынан алар иш боюнча айыпталуучу болбоого умтулуудан улам болгон криминалдык окуяларды объективдүү сүрөттөй алышпайт, экинчи жагынан тез болуп өткөн кылмыштуу аракеттерди кабыл алууга даяр эмес, бул криминалдык жосундардын айрым жагдайларын гана эстеп калууга алып келет. 6. Массалык баш аламандыктын жүрүшүндө болуп жаткан криминалдык окуяларды кабыл алууга төмөнкүлөр таасирин тийгизет: 1) белгилүү бир физикалык кемчиликтер (мисалы: көрүү, угуу көйгөйлөрү); 2) массалык баш аламандыктардын жүрүшүндө жасалган кылмыштардын эмоционалдык кабылдоосунун фонунда болуп өткөн окуялардын реалдуулугун адекваттуу түрдө берүүгө айрым адамдардын жөндөмсүздүгү, бул көргөндүн бардык жагдайларын сактоого жөндөмсүз эс тутумдун өзгөчөлүктөрү менен байланыштуу; 3) татаалдык конкреттүү адамдын сүйлөө кемтигинин болушу менен байланыштуу; 4) адамдын аң-сезиминин деңгээлен улам окуянын айрым эпизоддору ойдон чыгарылгандык менен алмаштырылгандыгынын өзгөчөлүктөрүнүн болушу, мындай суралып жаткан адам өзгөчө массалык баш аламандыктардын жүрүшүндө жасалган кылмыштардын мүнөзүн эске алуу менен чындык катары кабылданат. 7. Күбөлөрдүн жана жабырлануучулардын артыкчылыктуу бөлүгү тез арада массалык баш аламандыктар болгон жерден кетүүгө аргасыз болушат, болгондо да сотко чейинки өндүрүш органдары үчүн белгисиз багытта, бул алгачкы этапта сурак жүргүзүүнү татаалдантат, ал эми кээде тергөө үчүн белгисиз бойдон калат.

Автордун айтымында, тополоң боюнча күбөсү катары суракка алынгандарды төмөнкү категорияларга бөлүү керек: массалык баш аламандыктын ордуна кокустан келип калган жана массалык баш аламандыктын катышуучулары тарабынан конкреттүү криминалдык аракеттердин күбөсү болгон адамдардын ичинен күбөлөр (адамдарга карата: белгилүү кесепеттерге алып келген зомбулук; ок атуучу курал; тыюу салынган предметтер жана заттар; өрттөө, укук тартиби органдарына куралдуу каршылык көрсөтүү); массалык баш аламандыктарга тиешеси жок адамдардын ичинен күбөлөр, бирок

уюштуруучулардын жана алардын катышуучуларынын аракеттеринин болуп жаткан окуяларына күбө болушкан (тополоңду даярдоодо, уюштурууда, жүрүштө, көпчүлүктүн кыймылынын санында жана маршрутунда, ок атуучу куралдарды колдонууда); массалык баш аламандыктын катышуучуларынын ичинен чыккан, бирок криминалдык аракеттерди жасабаган күбөлөр; массалык баш аламандыктардын ордунда болбогон, бирок маанилүү маалыматка ээ болгон (массалык баш аламандыктардын уюштуруучулары, активдүү катышуучулары, уюшкан кылмыштуу топтордун мүчөлөрү жана массалык баш аламандыктардын жүрүшүндө криминалдык аракеттерге катышкан адамдар жөнүндө, ошондой эле алар башталганга чейин же андан кийин массалык баш аламандыктарды уюштурууну жеңилдетүү же жасалган криминалдык жосундарды жашыруу үчүн) адамдардын ичинен чыккан күбөлөр; массалык баш аламандыктарга бөгөт коюу менен алектенген укук коргоо органдарынын; массалык баш аламандыктардын кесепеттерин жоюучу атайын кызматтардын; жабыр тарткандарга медициналык жардам көрсөткөн медициналык кызматкерлердин; өрт өчүрүү кызматынын кызматкерлеринин; болуп жаткан окуяларды каттаган басма сөз жана телекөрсөтүү өкүлдөрүнүн; массалык баш аламандыктын жүрүшүндө зомбулуктан жабыр тарткандардын туугандары жана жакын адамдары күбө катары боло алышат.

Бул иште кылмыштардын бул категориясын ачуу боюнча ИИБнүн практикалык иш-аракеттерин өркүндөтүү келип түшкөн маалыматтын сапатына жана мазмунуна түздөн-түз көз каранды экендигине басым жасалат. Кызыкчылыкты туудурган маалыматтарды төмөнкү категорияларга бөлүүгө болот: - криминологиялык мүнөздөгү маалыматтар (массалык баш аламандыктарды жасоонун түздөн - түз себептерин жана аларга катыштыгы бар адамдар жөнүндө маалыматтарды табууга мүмкүндүк берет); - криминалистикалык мүнөздөгү маалыматтар (массалык баш аламандыкты коштогон кылмыштын орду, убактысы, ыкмасы жана максаты, ачуу жана иликтөө методикасы, экспертизалар ж. б.); - ыкчам издөө мүнөзүндөгү маалыматтар: массалык баш аламандыктын уюштуруучулары жана кылмыш жасоого катыштыгы бар активдүү катышуучулар жөнүндө маалыматтар; - уюшкан кылмыштуулуктун катыштыгы бар экендиги жөнүндө маалыматтар; - массалык баш аламандыктардын лидерлеринин жана УККка катыштыгы барлардын, криминалдык авторитеттердин, массалык баш аламандыктарды уюштурууга катыштыгы бар таасирлүү адамдардын өз ара байланышы жөнүндө, башка коштоочу кылмыштарды жасоого даярданууда кошо катышуучулардын ар биринин функциялары, курал - жарак жеткирүү каналдары, кылмышты ыктымал аткаруучулардын жашаган жери жөнүндө маалыматтар; - шаардын, облустун жана республиканын чегиндеги миграциянын абалы жөнүндө миграциялык кызматтардан маалымат алуу; - ыкчам кызыкчылыгы бар, анын ичинде башка мамлекеттердин аймагында (б.а.

жаңжалдашкан өлкөлөрдө) согуштук аракеттердин жүрүшүндө курал-жаракка ээ болуу тажрыйбасы бар адамдардын алыскы жана жакынкы чет өлкөлөрдөн келиши боюнча маалымат.

Автор жүргүзгөн изилдөөдө Интерпол тутумунда криминалистикалык каттоонун алкагында маалыматтык камсыздоонун артыкчылыктуу багыттарынын катарына төмөнкүлөр киргизилген: 1) массалык баш аламандыктардын шарттарында жасалган териштирилип жаткан кылмыштарга тиешеси бар трансулуттук уюшкан кылмыштуу топторду аныктоого тактикалык багытталган маалыматтык-издөө жана маалымдама-аналитикалык долбоорлорду активдүү өнүктүрүү; 2) ар кандай көлөмдөгү маалымат базасын колдоого жөндөмдүү, оперативдүү кызыкчылыктагы адамдарды идентификациялоо үчүн заманбап автоматташтырылган маалымат тутумдарын колдонуу; 3) коомдук тартипти бузууга жана мамлекеттин коомдук коопсуздугуна коркунуч туудурган криминалдык аракеттерди жасоого багытталган уюшкан кылмыштуу ишке тиешеси бар адамдарга биологиялык объекттердин генетикалык паспорттору түрүндөгү маалыматтардын өзгөчө массивин түзүү; массалык баш аламандыктардын, ошондой эле экстремисттик көрүнүштөрдүн, анын ичинде террористтик актылардын шарттарында зомбулук кылмыштарын жасоонун каражаты болуп калган ок атуучу куралдарды, ок-дарыларды, жардыргыч түзүлүштөрдү жана жардыргыч заттарды эсепке алуу жана текшерүү тартибин өркүндөтүү; 5) массалык баш аламандыктарга катышы бар, анын ичинде уюшкан кылмыштуу иш менен коштолгон адамдар пайдалана ала турган жоголгон жана уурдалган чет өлкөлүк паспорттор боюнча маалымат базасын толуктоо.

Корутунду. Жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыгында төмөнкүдөй тыянактар чыгарылды:

1. Массалык баш аламандыктардын криминалистикалык мүнөздөмөсүнүн түзүмү өзүнүн өзгөчөлүгүнө ээ, бирок ошол эле учурда кылмыштын бул түрү өзүнө криминалдык жосундардын бүтүндөй комплексин камтый тургандыгы өзгөчө мааниге ээ жана экинчиден, бул өзгөчө криминалдык чөйрөдө, анын ичинде массалык баш аламандыктардын жүрүшүндө пайда болгон чыр-чатактарды чечүүдө кылмыш ишин жүзөгө ашыруу менен байланышкан, алардын ишине тоскоол болгон ар кандай күч колдонуу аракеттери колдонулат; үчүнчүдөн өзгөчөлүгү болуп уюшкан кылмыштуу топтордун уюшкан кылмыштуу топтор үчүн өзүнчө элемент катары киргизилиши саналат. Уюшкан кылмыштуу топтун бир катар кылмыштарын жасоо фактору менен тигил же бул даражада ККМ бардык башка элементтери байланышкан, бирок алар өз алдынча мааниге ээ; Төртүнчүдөн-массалык баш аламандыктардын катышуучуларынын жана уюштуруучуларынын өзгөчөлүгү; Бешинчиден, массалык баш аламандыктардын шарттарында кылмыштарды жасоонун ыкмалары жана механизмдери.

2. Бул массалык баш аламандык тергөө өзгөчө кырдаалдарда кылмыштарга таандык туура деп негизделген. Мындан тышкары, өзгөчө шарттар массалык толкундоолор болуп жаткан изилдөө предметинде жана адаттан тыш жагдайларда болуп саналат. Далилдене турган жагдайлар жөнүндө сөз болгондо, аларды төмөнкү компоненттер боюнча топтоого болот: 1) болуп өткөн кылмыш окуясынын фактысын, тактап айтканда массалык баш аламандыкты далилдөө; 2) КР Кылмыш-жаза кодексинде белгиленген каралып жаткан кылмыштын курамынын белгилерин далилдөө (коомдук коопсуздукту адамдардын чоң тобу (топ эл) тарабынан бузуу, жарандарга каршы зомбулук колдонуу, мамлекеттик же башка мүлктү бузуу, укук коргоо органдарына, мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдарына ар кандай (анын ичинде куралдуу) каршылык көрсөтүү); 3) башкаларды жасоо фактыларын далилдөө массалык баш аламандык менен коштолгон кылмыштар (мисалы: адам өлтүрүү, зордуктоо, ден соолукка зыян келтирүү ж.б.); 4) мында далилденүүгө тийиш болгон өзгөчө жагдайлар болуп төмөнкүлөр саналат: а) массалык баш аламандыктын жүрүшүндө жасалган кылмыштарды жашыруу жагдайлары, ошондой эле аларды жашыруунун ыкмалары; б) массалык баш аламандыктарды жана алар менен коштолгон кылмыштарды иликтөөгө каршы аракеттенүүчү субъекттерди аныктоо.

3. Массалык баш аламандыктардын шарттарында жасалган кылмыштардын бетин ачууну жана тергөөнү криминалистикалык камсыз кылуу сотко чейинки өндүрүш органдары тарабынан чечилүүчү милдеттерди кыйла татаалдаштырат. Изилдөө көрсөткөндөй, криминалистикалык методдорду жана каражаттарды ушундай конкреттүү шарттарда колдонуунун тартибин аныктоо маанилүү милдеттердин бири болуп саналат, анткени бүгүнкү күндө далилдүү маалыматты алуунун салттуу формаларын жана методдорун гана колдонуу жетишсиз болуп жатат. Мында криминалистикалык камсыз кылуу тутумун өркүндөтүү жолдору массалык баш аламандыктарды ачууда жана иликтөөдө анын натыйжалуулугун жогорулатуунун маанилүү шарты катары каралууга тийиш, мында бул көйгөйдү чечүүнүн негизги багыттары мындай кылмыштарды жасоо механизм, сотко чейинки өндүрүштүн субъекттеринин ишин, массалык баш аламандыктардын тенденциясынын шарттарынын өзгөчөлүгүн жана алардын ортосундагы өз ара байланышты изилдөөдө байкоого болот. Ошол эле учурда тергөө органдарынын ишинин натыйжасы алар тарабынан жасалып жаткан кылмыштардын механизм түшүнүүсүнө жараша болоорун эске алуу зарыл, анткени бул тергөө субъекттерине массалык баш аламандыктардын өнүгүү ырааттуулугун жана алардын кесепеттерин байкоого (б.а. кылмыштуу ойдун башталышынан аны ишке ашырууга чейин) потенциалдуу мүмкүнчүлүк берет.

4. Сурактын техникалык – криминалистикалык камсыздоосунун (ТКК) тактикалык өзгөчөлүктөрү негизинен баштапкы тергөө кырдаалына толук жана

чыныгы көрсөтмө берүүгө даяр экендигине көз каранды. Бул критерий боюнча күбөлөрдү жана жабырлануучуларды суракка ТКК типтүү жагдайларды бөлүп көрсөтүүгө болот: 1) суралып жаткан адамдардын көрсөтмөлөрүн толук фиксациялоо үчүн илимий – техникалык ыкмаларды жана каражаттарды колдонуу; 2) массалык баш аламандыктарга катыштыгы бар адамдардын белгилөөчү маалыматтарын фиксациялоо үчүн аларды кармоо үчүн зарыл болгон илимий – техникалык ыкмаларды жана каражаттарды колдонуу; 3) изделип жаткан адамдардын чөйрөсүн аныктоо максатында массалык баш аламандыктардын уюштуруучуларынын жана активдүү катышуучуларынын тышкы белгилерин фиксациялоо үчүн илимий-техникалык каражаттарды жана методдорду колдонуу; 4) массалык баш аламандыктар боюнча күбөлөрдөн жана жабырлануучулардан жана башка адамдардан алынган маанилүү маалыматтарды белгилөө үчүн илимий-техникалык ыкмаларды жана каражаттарды колдонуу; 5) суралып жаткан адамдардын көрсөтүүлөрүнөн баш тартуу фактыларын жана алар тарабынан атайылап жалган көрсөтмөлөрдү бергендигин белгилөө үчүн илимий-техникалык ыкмаларды жана каражаттарды колдонуу.

5. Массалык баш аламандык жөнүндөгү иштер боюнча БИИИны өткөрүү үчүн төмөнкүлөр талап кылынат: 1) массалык баш аламандыктар башталган учурда массалык баш аламандыктардын жүрүшүндө криминалдык жосундарды жасоого даярдалып жаткан иш-чаралар жөнүндө ыкчам издөө маалыматынын болушу; 2) тергөөгө чейинки текшерүү жүргүзүү талап кылынган массалык баш аламандыктардын алдындагы айрым укукка каршы жосундар жасалгандыгы жөнүндө маалыматты алуу; 3) көзөмөлдөө объекттеринде түзүлгөн ыкчам кырдаал жөнүндө, байкоо жүргүзүлүп жаткан адамдардын жүрүм-туруму жөнүндө жана ыкчам иштеп чыгуунун демилгечисинде болгон башка маалыматтар менен салыштырууда зарыл чараларды көрүүнү талап кылган маалыматтарды алганда; 4) массалык баш аламандыктардын уюштуруучулары жөнүндө, кошумча ыкчам текшерүүнү талап кылган массалык баш аламандыктардын айрым активдүү катышуучулары жасаган криминалдык аракеттер жөнүндө маалымат алганда; 5) ыкчам кызматтар менен жашыруун кызматташкан адамдардан алынган маалыматтар; 6) массалык баш аламандыктар жөнүндө иштер боюнча кылмыш-жаза куугунтуктоо органдарынан жашырынган же жазадан качкан адамдар жөнүндө ыкчам кызматтарга белгилүү болгон маалыматтар; 7) корголуучу адамдарга, анын ичинде массалык баш аламандыктар жөнүндө иштер боюнча сотко чейинки өндүрүш органдары менен кызматташкан адамдарга карата коопсуздук чараларын колдонуу боюнча токтомдун болушу; 8) массалык баш аламандыктардан кийин же анын учурунда жарандардын кабарсыз жоктугу, же белгисиз өлүктөр табылгандыгы жөнүндө маалыматтар болгондо; 9) аймагында массалык баш аламандык болгон же болуп жаткан укук коргоо органдарынын

башка ыкчам кызматтарынын суроо-талабы боюнча же эл аралык укук коргоо уюмдарынын суроо-талабы боюнча; 10) алынган ыкчам маалымат массалык баш аламандыктар жөнүндө иштер боюнча сотко чейинки өндүрүш органдарындагы башка маалыматтарга карама-каршы келген учурда; 11) массалык баш аламандыктар болгон жерде башка катышуучулар тарабынан жүргүзүлгөн видеого тартуу материалдарын, ошондой эле массалык баш аламандыктар болгон жерге жакын орнотулган видеокамераларды же алар менен коштолгон башка криминалдык жосундарды изилдегенден кийин алынган маалыматтардын негизинде.

6. Жүргүзүлгөн талдоо азыркы этапта Кыргыз Республикасындагы жана КМШ өлкөлөрүндөгү криминалдык кырдаал эл аралык деңгээлге чыгуу; ишмердүүлүктүн багытынын өзгөрүшү; региондор аралык байланыштардын кеңейиши менен мүнөздөлөт. Ошол эле учурда глобализациянын криминологиялык маанилүү көйгөйлөрү кылмыштуулук менен күрөшүүгө каршы аракеттенүүнүн улуттук чараларынын деңгээлинде да, ошондой эле эл аралык-укуктук чаралардын деңгээлинде да күн мурунтан эсептелиши керек. Трансулуттук уюшкан кылмыштуу ишти тартуу менен массалык баш аламандыкты өнүктүрүүнүн заманбап тенденциялары дүйнөлүк экономиканын ааламдашуу процесстери, жаңы технологиялардын жана коммуникациялык тутумдардын пайда болушу жана өнүгүшү, укук коргоо органдарынын коррупцияланышы жана каршылык көрсөтүү деңгээли менен тыгыз байланышкан, бул каралып жаткан чөйрөдө жасалып жаткан кылмыштардын криминологиялык – криминалистикалык мүнөзүн өзгөртөт. Мында рынок экономикасын өнүктүрүү массалык баш аламандыктардын жана алардын трансулуттук көрүнүштөрүнүн жүрүшүндө бир катар оор жана өзгөчө оор кылмыштардын өсүшүн объективдүү шарттайт. Маалымат алмашуу мындай кылмыштарды иликтөөдө негизги компонент болуп саналат. Натыйжалуу өз ара аракеттенүү үчүн, өз ара аракеттенип жаткан өлкөлөрдүн техникалык мүнөздөмөлөрүн колдогон технологияларды колдонуу зарыл.

Практикалык сунуштамалар:

1. Массалык баш аламандыктарды өнүктүрүү процессинин бардык этаптарында түзүлүүчү типтүү тергөө кырдаалдарынын автордук классификациясы сунушталган, бул категориядагы иштерди иликтөөнүн андан аркы жүрүшүн аныктоого мүмкүндүк берет;

2. Сотко чейинки өндүрүш органдары тарабынан массалык баш аламандыктарды иликтөөнүн бардык этаптарында өзүнүн чечилишин талап кылган спецификалык милдеттер чагылдырылган.

3. Төмөнкүлөргө автордук көз караш берилген: а) кылмыштардын бетин ачууга тоскоолдук кылуучу негизги факторлор; б) сурак жүргүзүүнүн жүрүшүндө көрсөтмө алууга тоскоолдук кылуучу негизги көйгөйлөр; в) түзүлгөн тергөө жагдайынан улам суракта техникалык каражаттарды

пайдалануунун өзгөчөлүктөрү; г) суракка алынууга тийиш болгон күбөлөрдүн дифференциациясы.

4. Тергөө органдары менен ыкчам-издөө кызматтарынын өз ара аракеттешүүсүнүн өзгөчөлүктөрү баяндалган, мында: а) массалык баш аламандыктар жөнүндө иштер боюнча ЫИИ өткөрүү үчүн негиздер берилген; б) массалык баш аламандыктардын алдын алуу жана локалдаштыруу боюнча оперативдүү кызматтардын ишинин негизги багыттары белгиленген; в) иштердин бул категориясы боюнча тергөө субъекттеринин өз ара аракеттенүүсүндө сакталууга тийиш болгон талаптар баяндалган.

5. Автор тарабынан төмөнкүлөр боюнча сунуштамалар берилген: а) массалык баш аламандыктарды иликтөөнү техникалык-криминалистикалык камсыз кылуунун деңгээлин жогорулатуу боюнча; б) Азыркы мезгилде техникалык-илимий жетишкендиктерди пайдалануу менен криминалдык жосундарды жасоонун жактарын жана жагдайларын аныктоо боюнча; в) каралып жаткан чөйрөдө кылмыштарды иликтөөнүн жана ачуунун натыйжалуулугун пайдалануу максатында ДНК-анализди киргизүү боюнча мамлекеттик деңгээлдеги иш-чаралардын комплексин жүргүзүү боюнча; г) Интерпол тутумунда криминалистикалык каттоонун алкагында маалыматтык камсыздоонун артыкчылыктуу багыттары.

Диссертациянын темасы боюнча жарыяланган эмгектердин тизмеси:

1. Бообеков, Б.К. Массалык башаламандыктын жайылышынын комплекстик себептери: криминалдык-соттук аспектилер [Текст] // Б.К. Бообеков / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2023. – № 8. – С. 88-91.

2. Бообеков, Б.К. Массалык башаламандык жана анын криминалистикалык аспектиери жөнүндө суроого [Текст] // Э.С. Токторов, Б.К. Бообеков / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2023. – № 8. – С. 191-196.

3. Бообеков, Б.К. Криминалистическая характеристика массовых беспорядков - как один из факторов эффективного расследования преступлений [Текст] / Б. К. Бообеков // Аграрное и земельное право. – 2024. – № 2(230). – С. 344-347. // https://elibrary.ru/download/elibrary_63517392_74798409.pdf

4. Бообеков, Б.К. Научно-технические средства в раскрытии и расследовании массовых беспорядков [Текст] / Э. С. Токторов, Б. К. Ообеков // Аграрное и земельное право. – 2024. – № 2(230). – С. 331-334. // https://elibrary.ru/download/elibrary_63517377_14207436.pdf

5. Бообеков, Б.К. Научно-технические средства в раскрытии и расследовании массовых беспорядков [Текст] / Э. С. Токторов, Б. К. Ообеков // Аграрное и земельное право. – 2024. – № 2(230). – С. 331-334. // https://elibrary.ru/download/elibrary_63517377_14207436.pdf

6. Бообеков, Б.К. К вопросу о криминалистической характеристике отдельных участников массовых беспорядков [Текст] / Б. К. Бообеков // Право

**Бообеков Болот Калбаевичтин 12.00.09 – жазык процесси,
криминалистика; ыкчам-иликтөө ишмердиги адистиги боюнча юридика
илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн
“Массалык баш аламандыктарды иликтөөнүн өзгөчөлүктөрү” деген
темада жазылган диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ**

Негизги сөздөр: массалык баш аламандыктар, тергөө, ачуу, алдын алуу, факторлор, сотко чейинки өндүрүш, кылмыш жасоо абалы.

Изилдөөнүн предмети болуп: 1) кылмыш-жаза жана кылмыш-жаза процессуалдык мыйзамдардын ченемдери; 2) уюштуруу – укуктук иш-аракеттер, массалык баш аламандыктардын шартында кылмыштардын бетин ачууну жана тергөөнү криминалистикалык камсыз кылуу тутуму, иштердин ушул категориясын иликтөөнүн мыйзам ченемдүүлүгүнүн өзгөчөлүктөрү; 3) БИИнын, кылмыш иштеринин материалдары, ошондой эле уюштуруу-башкаруу документтери саналат.

Изилдөөнүн объектиси катары - массалык баш аламандыктардын шарттарында жасалган кылмыштардын бетин ачууну жана тергөөнү методикалык-криминалистикалык камсыздоо тутуму жана мындай иштин жүрүшүндө ишке ашыруудан субъекттердин ортосундагы түзүлгөн уюштуруу-укуктук мамилелер саналат.

Изилдөөнүн максаты. Изилдөөнүн максаты жалпы эле КМШ өлкөлөрүндө, атап айтканда Кыргыз Республикасында таралышынын заманбап тенденцияларын эске алуу менен массалык баш аламандыктарды иликтөөнү методикалык – криминалистикалык камсыз кылууну өркүндөтүүгө багытталган илимий негизделген сунуштардын жана практикалык сунуштамалардын комплексин иштеп чыгуу болуп саналат.

Изилдөөнүн методологиялык негиздери жалпы жана атайын илимий методдорду, ошондой эле синтез ыкмасы, изилдөөнүн расмий-укуктук ыкмасы, тутумдуу – түзүмдүк талдоо ыкмасы, салыштырмалуу укуктук ыкмасы болуп саналат. Изилдөөнүн дээрлик бардык этаптарында корутундулардын жана сунуштардын аныктыгын камсыз кылуу үчүн жалпы логикалык методдор (анализ, синтез, индукция, дедукция, аналогия) колдонулган.

Жыйынтыктар жана алардын жаңылыгы төмөнкүдөй, массалык баш аламандыктардын шарттарында жасалган кылмыштардын бетин ачууну жана тергөөнү методикалык-криминалистикалык камсыздоонун актуалдуу көйгөйлөрүн чечүүгө багытталган жана ушул негизде каралып жаткан иштердин категориясы боюнча сотко чейинки өндүрүш органдарынын ишинин

натыйжалуулугун жогорулатуунун артыкчылыктуу жолдору боюнча тыянактарды жана сунуштарды түзүүгө багытталган; иште баяндалган тактикалык өзгөчөлүктөр массалык баш аламандыктардын шарттарында жасалган кылмыштарды ачууда жана тергөөдө техникалык-криминалистикалык камсыздоону колдонуу тергөө аракеттеринин жана изин суутпай издөө иш-чараларынын натыйжалуулугун кыйла жогорулатат. Иш үчүн маанилүү объекттерди ыкчам табууга, алардын касиеттерин жана белгилерин тез жазууга алынган натыйжаларды дароо колдонууга жана тергөөнүн кийинки этаптарын ийгиликтүү өткөрүү үчүн бекем маалыматтык базаны түзүүгө мүмкүндүк берет.

Колдонуу деңгээли же колдонуу боюнча сунуштар. берилген илимий-практикалык сунуштар жана тыянактар укук коргоо органдарынын ишмердигинде ушул категориядагы иштерден кеңири колдонулушу, ошондой эле жетишээрлик татаал кубулушту анын комплекстүү позицияларынан жана анын таралышына каршы аракеттенүүнү изилдөө боюнча методикалык жардам көрсөтүшү мүмкүн; диссертациялык изилдөөнүн материалдары бул чөйрөдөгү илимий изилдөөлөрдү андан ары жүргүзүү үчүн, юридикалык ЖОЖдордун окуу процессинде, ошондой эле тергөө жана прокурордук кызматкерлердин, атайын кызматтардын ыкчам аппаратынын кызматкерлеринин, ошондой эле эксперттик кызматтардын квалификациясын жогорулатуу курстарында колдонулушу мүмкүн

Колдонуу чөйрөсү: кылмыш процесси, криминалистика, ыкчам-издөө иши.

РЕЗЮМЕ

диссертации Бообекова Болота Калбаевича на тему: «Особенности расследования массовых беспорядков» на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.09- уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность

Ключевые слова: массовые беспорядки, расследование, раскрытие, профилактика, факторы, досудебное производство, ситуация совершения преступления.

Предмет исследования явились: 1) нормы уголовного и уголовно-процессуального законодательства; 2) организационно-правовая деятельность, система криминалистического обеспечения раскрытия и расследования преступлений в условиях массовых беспорядков, особенности закономерностей расследования данной категории дел; 3) материалы ОРД, уголовных дел, а также организационно-управленческие документы.

Объект исследования — составляет система методико-криминалистического обеспечения раскрытия и расследования преступлений, совершаемых в условиях массовых беспорядков и складывающихся в ходе

такой деятельности организационно-правовых отношений между субъектами из осуществления.

Цель исследования Целью исследования является разработка комплекса научно-обоснованных предложений и практических рекомендаций, направленных на совершенствование медико-криминалистического обеспечения расследования массовых беспорядков с учетом современных тенденций их распространения в странах СНГ в целом, и в Кыргызской Республике в частности.

Методологическую основу исследования составляют общие и частные научные методы, а также метод синтеза, формально-юридический метод исследования, метод системно-структурного анализа, сравнительно-правовой метод. Практически на всех этапах исследования для обеспечения достоверности выводов и предложений использовались общелогические методы (анализ, синтез, индукция, дедукция, аналогия).

Полученные результаты и их новизна заключается в том, что направленно на разрешение актуальных проблем методико-криминалистического обеспечения раскрытия и расследования преступлений, совершаемых в условиях массовых беспорядков и формировании на этой основе выводов и рекомендаций относительно приоритетных путей повышения эффективности деятельности органов досудебного производства по рассматриваемой категории дел; изложенные в работе тактические особенности применения в деятельности технико-криминалистического обеспечения при раскрытии и расследовании преступлений, совершаемых в условиях массовых беспорядков, значительно повышает эффективности следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий. Позволяет оперативно обнаружить важные для дела объекты, быстро зафиксировать их свойства и признаки незамедлительно использовать полученные результаты и создать солидную информационную базу для успешного проведения последующих этапов расследования;

Степень использования или рекомендации по использованию представленные научно-практические рекомендации и выводы могут широко использоваться в деятельности правоохранительных органов с данной категории дел, а также оказывать методическую помощь по изучению достаточно сложного феномена с комплексных его позиций и противодействия его распространению; материалы диссертационного исследования могут использоваться для дальнейшего проведения научных изысканий в данной сфере, в учебном процессе юридических вузов, а также на курсах повышения квалификации следственных и прокурорских работников, сотрудников оперативного аппарата специальных служб, а также экспертных служб

Область применения: уголовный процесс, криминалистика, оперативно-розыскная деятельность.

ABSTRACT

of the Thesis of Bolot Kalbaevich Boobekov for a Candidate Degree in Law Sciences in Specialization 12.00.09 - Criminal Procedure, Criminalistics; Criminal Intelligence Operations; Theme: “Peculiarities of Mass Riot Investigation”

Keywords: mass riots, investigation, detection, prevention, factors, pre-trial proceedings, situation of committing a crime.

Subject of the Thesis is: 1) norms of criminal and criminal procedural legislation; 2) organizational and legal activity, system of criminalistic support for detection and investigation of crimes in conditions of mass riots, peculiarities of investigation patterns of this category of cases; 3) materials of intelligence operations, criminal cases, as well as organizational and administrative documents.

Object of the Thesis is the system of methodological and forensic support for detection and investigation of crimes committed in the conditions of mass riots and legal and structural relations between the parties involved in the implementation of such activity.

Purpose of the Thesis. The purpose of the research is to develop a set of scientifically substantiated proposals and practical recommendations aimed at improving medical and forensic support for the investigation of mass riots, taking into account the current trends in their spread in the CIS countries in general, and in the Kyrgyz Republic in particular.

Framework of the studies consists of general and specific scientific methods, along with the method of synthesis, legalistic method of research, method of system-structural analysis, comparative law method. General logic methods (analysis, synthesis, induction, deduction, analogy) were used practically at all stages of the research to ensure the reliability of conclusions and proposals.

Obtained results and their novelty lies in the fact that it is directed on solution of actual problems of methodological and criminalistic support for detection and investigation of crimes committed in conditions of mass riots and formation of conclusions and recommendations on this basis regarding the priority ways of increasing the effectiveness of pre-trial bodies on the considered category of cases; tactical features of application in the work of technical and criminalistic support in the detection and investigation of crimes committed in conditions of mass riots and the formation of the following methods and recommendations. It allows to promptly detect objects important for the case, quickly record their properties and attributes, immediately use the obtained results and create a solid information base for the successful conduct of subsequent stages of investigation;

Extent of use or recommendations for use. The presented scientific and practical recommendations and conclusions can be widely used in the activities of law enforcement agencies with this category of cases, as well as to provide methodological assistance in the study of a rather complex phenomenon from its complex positions and counteraction to its spread; materials of the Thesis research can be used for further scientific research in this area, in the educational process of law schools, as well as at advanced training courses in the field of criminal procedure.

Scope: criminal procedure, criminalistics, investigative activity.